

8089

8090

8091

8092

8093

8094

8095

8096

8097

8098

8099

8100

891.99

Q-70

48

Bound by
Standard Bookbinding Co.
34-36 Pleasant Street,
Boston, Mass.

L'ARMÉNIE AUTONOME

PAR

S. SAPAH-GULIAN

ԻՆՔՆԱՎԱՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Գ Ի Ե Յ

Ս. ՍԱՊԱՀ-ԳԻԻԼԵԱՆ

ՏՊԱԳՐ. Զ. ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ

Գ.Ս.ՀԻՐԷ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՆԱԽԱԲԱՆ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԽՆԴԻՐ: Թիւրքիան յարձակողական՝ առաջին շրջան: Թիւրքիան պաշտպանողական՝ երկրորդ շրջան: Արեւելեան Խնդրի Խուրիներ: Թիւրքիայի ժառանգորդները. արտաքին աշխատանքներ՝ պետութիւններ. ներքին ազգականներ՝ ազգեր: Բարեկրօնական փորձեր՝ առաջին թէզ, երկրորդ թէզ: Մեռնող քիւրճիայի երազը:

ԳԼՈՒԽ Բ.

ԻՆՔՆԱՎԱՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆ: Պատմական իրաւունք՝ իրերի բնաւորութիւնը. զուգակշիռ: Հայերը Արեւելեան Խնդրի ազգակ՝ Հայերն էլ Թիւրքիայի ժառանգորդ: Հայ ազգի կենսունակութիւնը. մեծամասնութեան խնդիր:

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՄԵԾ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ:

ԳԼՈՒԽ Դ.

Ի՞նչ ՊԵՏԻ ԶԵ ԱՆՆԵԼ: Քաղաքականութեան արժէքը. Դաշնադրութիւնների արժէքը. քաղաքական խոստումների գինը. Հայ-քրդական միութիւն. Հայ-թրքական համաձայնութիւն. համատիրապետութիւն:

ԳԼՈՒԽ Ե.

Ի՞նչ ՊԵՏԻ Է ԱՆՆԵԼ: Համագործակցութիւն. Ընդհանուր ծրագիր. յեղափոխական քաղաքականութիւն. յեղափոխական շարժում:

9(47.925)

U-20

ԻՆՔՆԱՎԱՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ԳՐԵՑ

Ս. ՍԱՊԱՀ-ԳԻՒԼԵԱՆ

ՏՊԱԳՐ. Զ. ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ

ԳԱՀԻՐԷ

15770

Եւրոպան ընդհանուր բոցավառումի մէջ է. հա-
կահարուածը տարածուած է ամբողջ աշխարհի վրայ:

Եւրոպական պատերազմի տարրերը վաղուց դիզ-
ուած էին. բայց պատասխանատու ո՛չ մի կազմակեր-
պութիւն, ո՛չ մի ազգ, ո՛չ մի պետութիւն չէր հա-
մարձակում ձեռներէցութիւն ստանձնել:

Կապիտալիստական աշխարհի արտայայտիչները
բաւականանում էին, լոկ, կռիւը յետաձգելով, եր-
կիւղ կրելով ծանր հետեւանքներից:

Բայց անողոք կեանքը պահանջում էր կուտակ-
ուած խնդիրներին մօտենալ:

Եւ ուրիշ ո՛չ մի հնարաւորութիւն գտնելով՝ ժա-
մանակակից ընկերութեան ղեկավարիչ դասակարգերի
ներկայացուցիչները դարձեալ դիմեցին հին մեթոտին՝
պատերազմին, որի պատասխանատուն Աւստրո-գերմա-
նական միլիտարիզմը, նրա ներկայացուցիչ Գերմանա-
կան Կայսրն է, Վիլհելմ Բ. ը, Տեւտոն Նապոլէոնը՝
առանց, սակայն, Նապոլէոնական զինուորական հան-
ճարի:

Մեր անխառն, բուռն և դրական համակրանքը

78128-42.

852-87

95

դէպի երբեակ Համաձայնութիւնը, դէպի Դաշնակիցներն է. այլապէս չէր կարող լինել:

Անգղիան, Փրանսիան՝ դրանք մարդկային քաղաքակրթութեան ամենաբարձր ներկայացուցիչները, ստեղծագործող ոյժերը և յառաջ մղող ազդակներն են՝ աշխարհիս բոլոր անկիւններում: Եւրոպան եւրոպա չէր լինիլ, առանց նրանց բերած մշակոյթին: Ճնշուածների, փոքրիկ ազգերի ազատագրութեան գործի մէջ՝ նրանք է՛ն մեծ դերն են խաղացած:

Ռուսիան, իր բոլոր թերութիւններով միասին, եւրոպական քաղաքակրթութեան ամենամեծ տարածողն է եղել՝ Ասիայի մէջ: Յունական, Սերբիական, Բուլղարական, Ռումանական, Մօթէնէգրեան անկախութեան մէջ՝ նա վճռական աջակցութիւն է բերել:

Մենք չենք մոռանալ քաղաքական այն օգնութիւնը, որ նրանք մեզ տուել են զանազան ժամանակներում, մին՝ աւելի, միւսը՝ պակաս: Գնահատութեան համար՝ բացասականը դրականի հետ պիտի համեմատել:

Ի՞նչ է տուել, ընդհանուր մարդկութեան, Գերմանական կայսրութիւնը այն օրուանից՝ երբ եւրոպայի գերիշխանութիւնը իր ձեռքն առաւ և համաշխարհային քաղաքականութիւն ընդգրկեց: Իր գաղթավայրերի մէջ նա փոխադրեց այն քաղաքականութիւնը, որին հետեւել էր Պոզնանի մէջ, — տեղական ազգաբնակչութիւնը սեպհականազրկել, ստրկացնել և աստիճանաբար բնաջնջել: Նրա վայրագ դիւանագիտութիւնը փոքրիկ ազգերի ճնշման գործիքը հանդիսացաւ՝ ամէն տեղ և ամէն ժամանակ: Մեր երեք հարիւր հազար նահատակների դիակները կոխկրտելով՝ Վիլհելմն էր,

որ Համիտի արիւնոտ ձեռքը սեղմեց և՛ մեզ մեր արեան մէջ խեղդելու գործին մէջ՝ առաջին դերը կատարեց: Գերմանական դիւանագիտութիւնն էր, որ ներշնչողը և զօրավիգը եղաւ Հայկական Պահանջների ճախորդութիւնը:

Վիճակը այլեւս ձգուած է:

Թիւրքիայի բարեկամը մեր թշնամին է, նրա թշնամին՝ մեր բարեկամը. — սա է Պատմութեան ցոյց տուած ուղին:

Կռիւլ երկուստեք առաջ է տարւում ամենայն կատաղութեամբ, նա անխնայ է: Պատերազմող իրաքանչիւր կողմ իր ապագան, գոյութիւնն իսկ, նրա յաջող և անյաջող ելքից է սպասում:

Ի՞նչ պիտի լինի մերը, եթէ Աւստրո-Գերմանութրքական կողմը յաղթող լինի:

«Իտտիհատ»ը այն ժամանակն է, որ ազատ ձեռք պիտի ունենայ իր դժոխային ծրագիրը իրագործելու, — տիրուող բոլոր ազգերին, մասնաւորապէս Հայերին բնաջնջելու:

Այդ սոսկալի տպագան աչքի առաջ ունենալով՝ դեռ բառական չէ, որ մենք գրամական փոքրիկ օգնութիւններ տաք Դաշնակիցների «կարմիր խաչ»ին և մի քանի հազար էլ կամաւորներ: Դրանք մարդկային պարտականութեան սահմանի մէջն են մտնում:

Բայց մենք ունենք Ազգային Պահանջներ, Ազգային Գոյութեան հրատապ խնդիր:

Թոյլ պիտի տա՞նք որ մեր թափած արիւնը իզուր անցնի: Այսքան տարիներէ ընթացքում երեւան բերած մեր ճիգը, մեր շարժումները մի վախճան պիտի ունե-

նա՞ն թէ՛ ո՛չ: Վճռական ըստէին կարո՞ղ ենք կանգ առնել՝ առանց ինքնասպանութիւն գործելու:

— Ի՞նչ պիտի լինի մեր շեղափարիչ սկզբունքը՝ այս օրերի մէջ:

— Օսմանեան Պետութեան քայքայիչ ոյժերից մէկը հանդիսանալ:

Վերջը՝ սրատեսակողի, ռազմակողմի (*belligérant*) *s'ensuiv* շահել: — Սա բացարձակ է եւ հրաւայական: Սրանից դուրս ամէն ընթացք կորստաբեր է, աղէտալի, խաբուսիկ:

«Երբ մէկը որդ է դառնում, իրաւունք չունի գանգատուելու թէ ինչո՞ւ են իրեն կոխկրտում»: Կանաւի այդ եղբակացութիւնը անհերքելի է:

Կէս ճանապարհին կանգնել չի կարելի: Այսպիսի օրեր ալիւս անգառնալի են: Ինչքան էլ դժուար ճանապարհներից անցած լինենք, դարձեալ միշտ աչքի առաջ պիտի ունենանք Պատմութեան տուած այն օրէնքը՝ թէ ամէն ազգ իր պահանջները արդարացնում, ընդունել է տալիս, ձեռք է բերում միմիայն իր մեծ մարտնչումներով, իր սեպհական տանջանքներով, իր և միմիայն իր յարատեւ, շարունակական գործունէութեամբ:

15 Յունուար, 1915
Գահիրէ:

Ս. ՍԱՊԱՀ-ԳԻԻԼԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԽՆԴԻՐ

ԹՈՒՐԿԻԱՆ ՅԱՐՁԱԿԱՂԱԿԱՆ

Ա.Ռ.Ա.ՋԻՆ ՇՐՋԱՆ. — Ասիայից Եւրոպա էր անցել աշխարհակալական ձգտումներով տողորուած մի նոր Ժողովուրդ, որի անունն էր Թուրք կամ Օսմանցի: Երկու անունն էլ անխափր գործ էր ածւում միեւնոյն նշանակութեամբ: Հայերը ասում էին՝ Տաճիկ:

Օսմանցին գալիս էր որպէս հեղեղ. ո՛չ մի ընդդիմադրութիւն, մարդկային ո՛չ մի թումբ նրան կանգնեցնել չէր կարողանում:

Բալքանեան թերակղզի, Սև Ծով իր ափերով, Փոքր-Ասիա, Հայաստան, Միջագետք, Սիւրիա, Պաղեստին, Արաբիա, Եգիպտոս և Հիւսիսային Աֆրիկայի մէջ մեծ տարածութիւններ՝ Թուրք կայսրութեան մասերն էին կազմում:

Դրանք աշխարհիս ամենաաղնիւ և արդասաբեր վայրերն էին, մարդկային քաղաքակրթութեան որրանը, տնտեսական, աշխարհագրական տեսակէտով անդուգական:

Դանուբի աւազանը՝ Արեւմտեան Եւրոպան Արե-

ւելեան Եւրոպայի հետ կապող՝ օղակն էր. Կ. Պօլիսը՝ Ասիայի և Եւրոպայի միացուցիչ գիծը. Եգիպտոսը, Սրաբիան՝ Եւրոպայի և Մայրագոյն Արեւելքի անհրաժեշտ նրբանցքները:

Այդպէս էր Թիւրքիան 17րդ դարու վերջերը և 18ի սկիզբները:

Պատմութեան այդ շրջանում Թիւրքիան սպառնական, յարձակողական գիւրք ունէր, նա ահարկու էր: Այդ այն ժամանակն էր, երբ Սուլթան Սէլիմը հպարտութեամբ ասում էր թէ՝ «Իմ ձին գիշեր ցերեկ թամբած է»:

Օսմանեան Պետութիւնը հասել էր իր փառքի, իր ծաւալման գագաթնակէտին:

Աշխարհակալող քաղաքականութեան հետապնդող ամէն ազգ բերել է իր սեպհական երազը, ծրագիրը:

— Ո՞րն էր եղած թուրքինը:

— «Օսմանի Երազը»:

Տաճիկ աւանդութիւնը նրան հետեւեալ զարգացման է տալիս:

Էսկի-Շէհիւրի մօտ գտնուող Իթբուրուն անունով գիւղում, ասում է, ապրում էր Շէյխ Էդէբալին, որ մեծ գիտնականի և բարեպաշտ Միւսլիմանի համբաւ ունէր: Օսմանը^(*) յաճախ այցելում էր նրան ու նրա քարոզներին մտիկ անում: Մի օր նա տեսաւ Շէյխ Է-

(*) Օսման (Osman) կամ (Othman) կը նշանակէ «Սրունքներ խորտակող»: Օսմանը, իր հօրեղբօրը սպանելուց յետոյ, 1288ին, յաջորդեց իր հօրը՝ Էրթուղրուլին և առաջին փաթիշահը եղաւ: Իր ժողովուրդը, յաճախ, իր անունով կոչուեցաւ Օսմանցի (Osmanli) և կամ Օտտոման (Ottoman):

դէբալու աղջկան՝ Մալ-Խաթունին (գանձակին). նրա ձեռքը խնդրեց, բայց հայրը մերժեց, նկատելով որ Օսմանի նման մի աննշան իշխանի իր աղջիկը չէր կարող տալ:

Օսմանը յուզուած՝ տեղն ու տեղը պառկեց և կէս քուն, կէս արթուն մի երազ տեսաւ, որ զարթնելով՝ այսպէս պատմեց.

«Տեսայ, որ Շէյխ Էդէբալու ծոցից մի լուսնեղջիւր ծագեց, որ արագ մեծանալով՝ լրիւ լուսին դարձաւ և եկաւ ծոցս մտաւ: Շատ չանցած՝ ծոցիցս դուրս եկաւ մի հսկայ նառ, որի ճիւղերը իրենց ստուերներով ծածկեցին երկիրներ ու ծովեր, գմբէթներ և կոթողներ, յաղթական սիւներ և բուրգեր: Մառի արմատից բղխեցին մարդկութեան ամենամեծ գետերը՝ Տիգրիս, Եփրատ, Նեղոս և Դանուբ: Կովկասեան, Բալքանեան, Տաւրոսի և Ատլասեան լեռնաշղթաները Մառի ճիւղերին յենարան դարձան: Յանկարծ մի խիտ քամի բարձրացաւ, Մառի սրածայր տերեւները, բոլորն էլ, դէպի մի կէտ ուղղուեցան: Այդ կէտը մի քաղաք էր, որ գտնուում էր ցամաքների ու ծովերի միացած մի տեղում. նա մատանու ձև ունէր, զարդարուած երկու շափւղայով և երկու զմրուխտով. մատանին մատաղշեւելու վրայ էի, երբ արթնցայ»:

Շէյխը, աւելացնում է աւանդութիւնը, այդ երազը Ալլահից ուղարկուած մի նշան համարեց և դրա համար էլ համաձայնեց իր աղջիկը նրան կնուծեան տալ: Օսմանն էլ, իր ժողովրդի հետ, Իսլամութիւնը ընդունեց:

— Առասպել:

— Անշուշտ բայց ամէն ժողովուրդ էլ իր ձգտումները, իղձերը, երազները միշտ Առասպելներով և Հերոսների բերանով է արտայայտել, մանաւանդ հին օրերի մէջ:

«Յարձակողական» Թիւրքիան Օսմանի «երազ»ը իրագործեց և իր ցանկացած սահմաններին հասաւ:

Ահեղ փոթորիկը անցել էր Նիկոպոլսի, Կոստոլայի, և «Սարեակների» դաշտերի վրայով: Չկային այլևս Հունգարիա, Մօնթէնէգրօ, Սերբիա, Յունաստան, Բուլղարիա, Ռումանիա:

Թէ՛ Սփիայի և Թէ՛ Եւրոպայի մէջ երբեմնի բարգաւաճ ազգերը լուծի տակ էին անցել: Նրանցից ամէն մէկը ունէր իր «Ողբ»ը, իր «Ազգի գերեզման»ը:

Ընկճողների պատմութեան այդ տխուր էջը, նրանց հոգեբանութեան ընդհանուր արտայայտիչը կարող է համարուիլ հունգարական «Ազգային գերեզմանը»: Երբ Հունգարիան՝ «Մոհակո»ի («Սարեակի դաշտ») դաշտում պարտուեց և իր ծաղիկ երիտասարդութիւնը կորցրեց, իր պատմութեան այդ էջը նա այսպէս ողբաց:

«Մոհակո, Մոհակո, արիւնով ծածկուած դու հին դաշտ. երբ միտս ես գալիս, կատաղութեան արտասուքներ եմ թափում: Ազնիւ հայրենիք... այսուհետեւ քո բոլոր ուրախութիւնները գերեզմանի մէջ փակուեցան...: Դադարի՛ր այլեւս, հոգեթրթիւ երաժշտութիւն. հանգիստ ա՛ռ, մի՛ ձայնիր, գիթա՛ռ: Ծիծղուն հովիտներ, կանաչագեղ անտառներ, արգասաքեր դաշտեր, ողբացէ՛ք, լացէ՛ք: Ազգի քաջ ընտրեալներ, դուք էիք, որ սուգի այդ օրը ոտքի՛ ելաք և դէպի մահ վազեցիք: Այժմս՝ Մոհակոի բլուրները

ձեր վրայ են ծանրանում, ձեր ոսկորները ծածկում: Մաճարների ծաղկափթիթ աղջիկներ ու հարսներ, դուք միատեղ արտասուեցէ՛ք, միասին ողբացէ՛ք. թառամած վարդերի պսակով, սուգի զգեստով պճնուած՝ դուք միատեղ, դառնագին լացէ՛ք ձեր մեռելները: Հեթանոս Թո՛ւրք, դու Աստուծոյ անիծեալ պատկե՛ր, դու անգութ, վայրենի, վագրի արիւնով սնուած, դու՛ որ չի խնայեցիր ա՛յնքան աղնիւ և գեղեցիկ կեանքեր, դու կարծում ես թէ՛ դա քեզ համար փա՞ռք է... Դրժքախսութեան օրերը քեզ հաւաք էլ կը գան, մեր հոգիին այժմեանից մարգարէանում է»:

Իր «փառք»ի այդ օրերում՝ յաղթողը ամբարտաւան էր, զուրկ ամէն կարեկցութիւնից. նա միայն փչում, խորտակում, կոխկրտում էր: Իր պատմիչ Քէմալը (1526) տիրող յնձութիւնը այսպէս էր արտացոլացնում...: «Անյեհեր Միւսլիմանները, ստիպելով իրենց թշնամիներին կռնակ դարձնելու, արեւի լոյսը թանձր խաւարի փոխեցին: Անհաւատներից հարիւրաորներին դժոխքի հորերի մէջ գլորեցին, հազարաւորներին սրի առիւծին ճարակ դարձրին, բլուրաւորներին էլ՝ մահառիթ նիզակների կեր»:

Պատմութեան այդ շրջանում, ուրեմն, Օսմանցին ամենազօր էր, ահեղ, «բանակած» լայնածաւալ երկիրների մէջ:

Եւրոպական փոքրիկ պետութիւնները՝ դողահար, դաժուկեան սուրի տակ, ցիւր ու ցան ոյժեր ունէին. իսկ նուաճող ազգերը, սարսափի օրերի մէջ, ողբում, լալիս էին:

Թ Ի Ի Ր Ք Ի Ա Ն Պ Ա Շ Տ Պ Ա Ն Ո Ղ Ա Կ Ա Ն

ԵՐԿՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ. — Նուաճողական ծրագրով յառաջ խաղացող Թուրքը բարձր մշակոյթից զուրկ էր, տիրած երկիրները նա անկարող եղաւ կազմակերպել և տարասեռ տարրերից միաբնոյթութիւն կազմել՝ նիւթական, բարոյական և հոգեկան տեսակէտով: Նա միայն աշխարհակալեց ու «բանակեց»:

Եւրոպական փոքրիկ պետութիւնները, արտաքին վտանգի առաջ, հետզհետէ սկսեցին կազմակերպուել և իրենց ցրուած ոյժերը հաւաքել, միացնել: Շատ չանցած՝ նրանք ընդունեցին յարձակողական դիրք:

Հոսանքը փոխուեցաւ: Թիւրքիան սկսած էր անկման բացայայտ նշաններ ցոյց տալ: Անկարող լինելով ընդդիմադրելու արձախն արտոնական, յարձակողական ոյժերին, նա սկսաւ մտնել ՊԱՇՏՊԱՆՈՂԱԿԱՆ դիրքի մէջ:

Պատմութեան այս երկրորդ շրջանը սկսում է 1683-ից:

Ճիշդ այդ ժամանակից էլ ծագում առաւ՝ դուրեր շարունակ եւրոպան յուզող, եւրոպան յաճախ Արեւելք փոխադրող՝ խաղախական այն մեծ խնդիրը, որ 18 և 19րդ դարերի մէջ հաճախարհային պատմութեան կեդրոնական հանգույցը, գլխաւոր օղակը կազմեց: — Դա Արեւելեան խնդիրն էր, որ եւրոպական և Ասիական քաղաքական բոլոր բաղկացութիւնների մէջ վճռական դեր խաղաց և քաղաքական ամէն գործառնութիւններ իր շուրջը դարձրեց: Ամբողջ երկու դար՝

չկար մի խնդիր, որ վճռուած լինէր, առանց իր հակահարուածը ունենալու Արեւելեան խնդրի վրայ և՛ հակառակը, Արեւելեան խնդրի մասնակի լուծումը միշտ ազգել է եւրոպական նշանակութիւն ունեցող բոլոր խնդիրների ուղղութեան վրայ: — Որովհետեւ ժամանակի տիրող հասկացողութիւնն այն էր, թէ «Կ. Պոլիսը աշխարհի կայսրութիւնն էր»:

Եւրոպան, այսօր, ընդհանուր բոցավառումի մէջ է: Արեւելեան խնդիրը, վաղը, բոլոր նոր բաղկացութիւնների, ամէն կարգի նոր լուծումների լծակը, հական աղդակը պիտի դառնայ: Գալիք քաղաքական նոր փոփոխութիւնների գլխաւոր միջօրէականը Կ. Պոլիսից պիտի անցնի:

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԽՆԴՐԻ ԷՈՒԹԻՒՆԸ

Պատմութիւնը անողոք է, նրա վճիռները՝ անդառնալի: Նա ոչոյել, անհրաժեշտութեանց կարգն էր անցրել, որ Թիւրքիան անպայման պիտի ընկնէր, մեռնէր, — դա հրամայական էր և անընդդիմադրելի մի օրէնք:

Թիւրքիան դատապարտուած էր կործանուելու, դա անկասկած էր, բայց ո՞վ, ովքե՞ր պիտի լինէին նրա բաց թողած տեղը բռնողները: Որի՞ն, որո՞նց պիտի անցնէին այն երկիրները, որոնք աշխարհակալուել էին: Մեռնող Թիւրքիայի յաջորդները ովքե՞ր պիտի լինէին:

Ահա հրատապ, բաղձալնճիւ, դժուարալոյծ այն խնդիրը, որ հրապարակ դրուեց այն օրից, երբ Թիւրքիան անկման շրջանի մէջ մտաւ. — այդ հարցն էլ իր սկիզբն առաւ 1683 թուականից, և քաղաքական աշխարհը փոթորկող նշանաւոր աղդակներից մէկը եղաւ:

Թ Ի Ի Ր Ք Ի Ա Յ Ի Ժ Ա Ռ Ա Ն Գ Ո Ր Դ Ն Ե Ր Ը

ԱՐՏԱՔԻՆ ԱԶԴԱԿՆԵՐ՝ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ . — Թիւրքիայի առաջին ժառանգորդները իրենց համարեցին ներքան շրջապատող կենսունակ պետութիւնները : Ռուսիան , Աւստրիան , Անգղիան , Փրանսիան , Իտալիան աստիճանաբար նրա զանազան մասերը իրենց բաժինը դարձրին , երբեմն կանխապէս իրարու հետ միանալով և բաժանման շուրջը համաձայնելով , երբեմն էլ իրարու դէմ արիւնահեղ կռիւներ մղելով : Թիւրքիայի բարեկամ կամ թշնամի , դրանք պայմանական , պարագայի բերմունքին , ըստ պէտքի շահի պահանջին համեմատ բառեր էին , որոնցից երկուսն էլ , անխտիր , իրենց մէջ բովանդակած ունէին անյն միտքը , թէ Թիւրքիան պէտք էր անդամատել , նրա կտորները իւրացնել և այդ՝ ո՞րքան շատ ու շուտ , անքան աւելի լաւ : Նրանք անքան կտրտեցին , որքան որ իրենց զէնքի յաջողութիւնը թոյլ էր տալիս : « Սահմանք քաջաց՝ զէնն իւրեանց , որքան հատանի՝ այնքան ունի » : — Սահանաբանն էր Թիւրքիայի թէ՛ բարեկամ և թէ՛ թշնամի պետութիւններին՝ անխնայի՛ր՝ սկսած այն օրից , երբ իրենք Արեւելեան Խնդրի ազդակները դարձան : « Բարեկամ պետութիւն » , « թշնամի պետութիւն » , երկուսիցն էլ շատ է ունեցել Թիւրքիան . բայց յաճախ « բարեկամ » ը « թշնամի » է դարձել , « թշնամին » « բարեկամ » . և այդ ձեւափոխութիւնների մէջ՝ բոլորի էլ ղեկավարիչ սկզբունքն է եղել՝ Թիւրքիան կողոպտել , նրա տիրած երկիրները

ձեռքիցը խլել և շարունակ յե՛տ , յե՛տ մղել : Եւ դա եղել է ո՛չ միայն ոյժի իրաւունքով , այլ խղափակորթութեան պահանջի զօրութեամբ : Ու մարդկութիւնը դրանից , միշտ ու ամէն ժամանակ , մեծապէս շահել , օգտուել է :

ՆԵՐՔԻՆ ԱԶԴԱԿՆԵՐ՝ ԱԶԳԵՐ . — Հայաստան , Բուլղարիա , Ռումանիա , Չեքոսլովակիա , Սերբիա , Յունաստան՝ դրանք նուաճուած հայրենիքներ էին : Այդ հայրենիքներում ապրում էին Ազգեր՝ իրենց ինքնուրոյն , ազգային բոլոր ստորոգելներով : Նախքան տիրապետուիլ՝ նրանք իրենց սեպհական , ուրոյն անհատականութիւնը ունէին : Թէեւ ենթակայ , բայց նրանք՝ շատ խորը արմատներով՝ որոշ պահանջաւանահասակաւնորթիւններ էին , իրենց ծոցի մէջ թաղնուած կենսունակ ոյժերով լեցուն : Իրենց սուգի , տխրութեան օրերում՝ նրանք պատմական երկունքի մէջ մտան : Հաւառակ տեղացող ամէն հարուածի՝ նրանք պահեցին , ծաղկեցրին , զարգացրին այն բոլոր ծածուկ ոյժերը , որոնք մի ազգի , թէեւ լուծի տակ , գոյութեան , յարատեւութեան և կենսունակութեան սիւները , պայմաններն են կազմում : Թիւրքիան յաջողել էր նրանց նուաճել միայն ֆիզիքապէս . հոգեպէս նրանք անկախ էին . նրանցից ամէն մէկը՝ իր ցաւերը երգելով միասին՝ չէր մոռացել իր անցեայը , իր ո՛վ և ի՞նչ լինելը : Որքան որ ներկան տխուր , բայց յուսալից ապագայից նրանք ձեռնընթափ չէին եղել : Չկար նրանց ու տիրապետողի մէջ ոչինչ ընդհանուր , ոչինչ միացնող , բացի բռնապետական թոյլ կապերից : Թիւրքիայի ընդհանուր տարածութեան մէջ կենդանի Ազգեր կային՝ թշնամի աշխար-

հակալողին: Նրանց կեանքը պայմանաւորուած էր նուաճողի թուլութեամբը, մահովը:

Աշխարհակալուողները, որքան որ «բանակը» կերակրելու վիճակի մէջ էին դրուած, այնու ամենայնիւ իրենց կենսունակութեամբ և աշխատանքով կարողացած էին հետզհետէ տնտեսական նուաճումներ անել, բարձրանալ և ճիւղող դիրք ստանալ:

Անկման նշաններ ցոյց տուող, մեռնելու շեմքին հասած Թիւրքիայի մէջ տիրուող Աղգերը սկսեցին զարթոնիլ որոշ նշաններ ցոյց տալ, կազմակերպուել, ոյժ գոյացնել՝ օճաւի լուծը թօթափելու, ազատագրական պայքարամարտը մղելու:

Պատմութեան այդ էջի հոգեբանութիւնը, ենթակայ Աղգերի տրամագրութեան ընդհանուր թարգմանը կարող է համարուել այն յայտարարութիւնը, որ Բօսնիա-Հերցեգովինացիները(*) բաց թողեցին: Դա էլ նուաճողների ծրագիրն էր, նրանց կեանքի արդիւնաբարը, սկսած իրենց երկունքի օրերից:

Ահա ոգին և շեշտը:

«Նա՛ ով որ անձամբ չի կրել Թրքական բարբաւոտութիւնը, որ ինքնին ականաաւես չի եղել քրիստոնեայ ազգաբնակչութիւնների չարչարանքներին, նրանց տանջանքներին, այնպիսին չի կարող, նոյնիսկ մօտաւոր՝ գաղափար կազմել, թէ ինչ է ռայեւան՝ լուռ ու մունջ արարած, անասունից աւելի ստոր, մի տեսակ մարդ՝ որ ծնուած է յաւիտենական ստրկութեան համար: Մեր հայրենիքի մէջ մի թիզ հող անգամ չկայ, որ մեր

(*) 29 Յուլիս 1875:

նախահայրերի արիւնովը ներկուած չլինէր և նրանց արտասուքովը թրջուած... Ռայեան շատ համբերեց... Այսօր նա, անդառնալի կերպով, վճռել է իր ազատութեան համար կոռել՝ միևեւր վերջին շունչ, միևեւր վերջին մարդ»:

Ճնշուած բոլոր ազգերը, զանազան ժամանակներում, ազատութիւն, լոյս են ուզում և պատրաստուած են «կռուելու մինչև վերջին շունչ»:

Ինչո՞վ է պատասխանում այդ ձգտումին՝ անկւան շրջանի մէջ մտնող Թուրքը. — դարձեալ, և միշտ, եսթաղանի տեսութեամբ, ուժեղի իրաւունքից բղխող գաղափարաբանութեամբ: Ամբողջ պատմութեան ընթացքում՝ նա մնում է ո՛չ միայն անուղղայ, այլև անուղղելի: Նա չի ենթարկւում պետական իրական ձեւափոխութեան, նրա քաղաքագիտական անայլալ, սեւեռուն, անփոփոխ մտածմունքն է՝ թէ Պետութիւնը ո՛չ այլ ինչ է, եթէ ո՛չ բռնի տիրապետութեան գործ, որ հաստատուած է, բացառապէս, ամենաուժեղի իրաւունքի վրան: Թոյլը, տկարը պիտի ենթարկուէր, տիրապետուէր, ճզմուէր, նա տէր պիտի լինէր հրամայական պարտականութիւնների և ո՛չ թէ մարդկային, ազգային իրաւունքների. — ռայեւայութիւն՝ ահա նրա քաղաքագիտական փիլիսոփայութեան ամփոփումը, ինչ որ վերաբերում էր ճնշող ազգերին: Երբէք, իր պատմութեան տեսողութեան ընթացքում, Թուրք զեկալարիչ դասակարգը կարող չեղաւ ազգերի իրաւահաւասարութիւնը ըմբռնել, ճանաչել և նրա համեմատ էլ ջանալ քաղաքական, պետական նոր կազմ, նոր յարաբերութիւններ ստեղծել և կեանքի մէջ մարմն, իրական-

նութիւն դարձնել : Նրա համար միշտ էլ մնացին , մի-
եւնոյն պահանքների մէջ , երկու որոշ ազգերը՝ մին տի-
րոջ , միւսները՝ տիրուող :

Իսկ նուաճուող ազգերը չեն ընդունում թէ ի-
րենք ուրիշ պատմութիւն չունին , քան նուաճող , տի-
րապետող ազգի պատմութիւնը : Երբէք : Նրանք իրենց
ուրոյն մշակոյթի , սեպհական պատմութեան վրայ յեն-
ուած , ո՛չ միայն մարդկային , ազգային իրաւունքների
գիտակցութիւն են ձեռք բերում , այլև նրանք հաս-
նում են այն եզրակացութեան , որ օտարի լուծը թօ-
թափելը , դարձել է իրենց համար մի կատարեալ անհը-
րաժեշտութիւն , մահու և կենաց մի խնդիր : Տիրող
թուրքը մի աւելորդ միս էր , իրենց կենսահիւթը ծը-
ծող . հարկաւոր էր նրան կտրել , նետել , որպէսզի ի-
րենց օրգանիզմը իր աւելորդական թափը առնէր և իր
կարողութիւնները , իր ընդունակութիւնները երեւան
բերէր : Ազատութիւնը նրանց համար դառնում էր գի-
տակցական և ինքնավար կեանքի մի անհրաժեշտ պատ-
ուանդան , անյետաձգելի մի միջոց :

Նրանք եւթադանի տեսութեանը հակադրում էին
մարդկային , ազգային իրաւունքների տեսութիւնը , ցոյց
էին տալիս իրենց յառաջադիմութիւնը և այդ պատճա-
ռով էլ , նոր կեանքի համար նոր պայմանների պահանջ-
ներ դնում :

Եւ որովհետեւ տիրողը խուլ էր ձեւանում , ան-
ընդունակ հանդիսանում Պատմութեան յառաջադիմա-
կան հոսանքի հետ միասին երթալու , անկարող էր ի-
նում արմատական ձեւափոխութիւնների ենթարկուիլ ,
դրա համար էլ՝ տիրուողները , ուրիշ և ո՛չ մի հնարա-

ւորութիւն գտնելով՝ դիմում էին ճնշուածներին յատուկ՝
նուիրագործուած այն իրաւունքին , որ կոչւում էր յե-
ղափոխութիւն , ապստամբութիւն , զէնքի կռիւ , դա-
ւադրութիւն , արեան ուղի :

Ու այսպիսով , յեղափոխական շարժումներ ստեղ-
ծելով , ճնշուած ազգերը՝ իրենց սուրին կրթնելով՝
դարձան Արեւելեան Խնդրի ազդակը և , պատմութեան
տեւողութեան ընթացքում , մեռնող թիւրքիայի ժա-
ռանգորդներից մէկը :

Նրանց այդ իրաւունքը (1815ից ի վեր) ճանչցուեց ,
յարգուեց և այդպիսով , փլչող թիւրքիայի հողակոյ-
տերի վրայ բարձրացան՝ ազատ , անկախ Մօնթէնէգրօ ,
Սերբիա , Յունաստան , Ռումանիա , Բուլղարիա . . . :

Մեռնող թիւրքիայի պատմական երկրորդ ժա-
ռանգորդները , ուրեմն , նրա ներքին ազդակները , նը-
ւաճուող ազգերն եղան , — այս էր պատմութեան
որոշ , անվիճելի ընթացքը :

Այս ուղղութեամբ՝ նրա մնացած մասի ուղիղ ժա-
ռանգորդներն են՝ Հայերը , Սիւրիացիները , Արաբները ,
ևն . նայելով թէ իրենց պատմական երկունքը , գոր-
ծունէութեան թափը և խորութիւնը վճռական ի՞նչ դեր
պիտի կարողանան խաղալ :

ԲԱՐԵՆՈՐՈԳԶՍԿԱՆ ՓՈՐՁԵՐ

Թիւրքիայի անկման պատմութիւնը մի ուրիշ էջ էլ
ունի :

Իրականութեան մէջ Օսմանեան Պետութիւնը դեռ

զինուորական որոշ ոյժ էր. անկարելի էր լինում արտաքին ազդակների մէջ վճռական համաձայնութիւն կայացնել, նրա վերջնական բաժանման համար: Եւ ահա, մրցակցող, հակամարտ ոյժերի հաւասարակշռութեան տեսակէտից՝ նրա գոյութիւնը, թէև չարիք, բայց ժամանակաւոր լուծումի մի եղանակ էր նկատուում: Սակայն ապրելու համար հարկաւոր էր ձեւափոխուիլ, բարեկարգուիլ, նորագոյն պետութիւն դառնալ, որ պէսզի ներքին ազդակները, ազգերը իրենց դրած պահանջներին գոհացումն ստանան: Այդ տեսութիւնն էլ իր պատմութիւնը ունեցաւ:

Ա.Ռ.Ա.Ջին ԹԷԶ. — Թիւրքիան բարեկարգելու ամէնից կտրուկ եղանակն էր կեդրոնացնող հաստատութիւններ ստեղծել և ջանալ տարասեռ ազգերը ձուլել և նրանցից մի ամբողջութիւն, միութիւն կազմել: Ղեկավարիչ շրջանները այդ ուղղութեամբ աշխատեցին և շատ աշխատեցին: — Արդիւնք: — Ոչինչ: Դարձեալ իրերի նախկին դրութիւն: Արմատական փոփոխութիւն, հիմնական նորութիւն մէջտեղ չեկաւ:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԹԷԶ. — Օսմանեան Պետութիւնը, հակառակ թափուած ջանքերին, անկարող էր եղած իր մէջ գտնուող ազգերը ձուլել, որովհետև տիրուողները տիրողից մշակութապէս աւելի բարձր էին: Թիւրքիային ապրելու համար միայն մի պայման կար, — բազկացուցիչ ազգերի համար ինքնաշարժական դրութիւն: Իւրաքանչիւր ազգ իր սեպհական կեանքը պայմանաւորող՝ իր մասնաշատուկ քաղաքական շէնքը պիտի ունենար, — Թուրք Պետութիւնը այդպիսի կառուցուածքի վրայ պիտի յենուէր, եթէ ուզում էր

իր գոյութիւնը շարունակել: Այդ ուղղութեամբ էլ փորձեր կատարուեցան, բայց դա էլ մնայուն, յարատեւող արդիւնքներ չյառաջացրեց:

— «Գիւլհանէ»-ով (3 Նոյ. 1839), «Հատտի-Հիւմայուն»-ով (18 Փետր. 1856), ինչպէս և զանազան ժամանակների մասնակի յանձնառութիւններով, խոստացուած բոլոր բարեկարգութիւնները մեռած տառ մնացին. — նրանք ո՛ր և է շօշափելի արդիւնք չտուին: Իրերը միշտ շարունակեցին իրենց առաջուան երկու ուղիովը ընթանալ: Եռացող կեանքը մարել, կասեցնել անհնար եղաւ:

«Բարենորոգչական» ձգտումների ամենաբարձր ջանքը խտացաւ Միտհատեան «Սահմանադրութեան» մէջ: Բայց նա չծնած՝ արդէն մեռած էր, և հետեւապէս տարօրինակ ոչինչ կար, երբ նա ո՛չ մի բանով կարող չեղաւ մնայուն իրողութիւնների դրութիւնը փոխել՝ թէ՛ իր առաջին (1876) և թէ՛ իր երկրորդ (1908) կիրառութեանը մէջ՝ հակառակ երեւան դրուած ամէն տեսակ յետին մտածումների և ռազմագծերի: Թիւրքիայի մասերը նորից շարունակեցին անցնել իր երկու կարգ՝ ներքին և արտաքին՝ ժառանգորդների ձեռք:

Այսպիսով, երկար տարիների ընթացքում կատարուած բազմատեսակ փորձերը, թափուած բոլոր ջանքերը եկան անհերքելի կերպով հաստատելու, որ Թիւրքիան ո՛չ ինքնաբերաբար եւ ո՛չ էլ արտաքին ճնշումների տակ ընդունակ էր բարեկարգուելու: Նա մածուցուել, կոճղացել էր, իր կենսունակ ոյժերը կորցրել, սպառել:

Պատմութեան էջերի մէջ որոշ կերպով դրոշմուած,

բազմաթիւ փաստերի վրայ յենուած, մերկ՝ բացորոշ իրականութիւնն էր, որ Թիւրքիան օրգանական մարմին լինելուց դադարել էր: Իր գոյութիւնը նա մի կերպ քաշկրտում էր, որպէս քաղաքական դիակ, նրա երեւութական վերապրումի առանցքը խկապէս գտնուում էր արտաքին պետութիւնների մէջ, քան իր սեպհական մարմնի:

Որոշ էր, որ նա չէր կարողանում յառաջագէտ կեանքի պայմանները ըմբռնել և նրա համեմատ էլ Նորագոյն Պետութիւնն ստեղծել՝ հնի փլատակների վրայ:

Կենսունակ պետութիւններին և ազգերին միայն յատուկ առնականութիւնը չունեցաւ Թիւրքիան, նա երեւան չբերեց ստեղծագործական այն անհրաժեշտ ներքին ոյժերը, որ կարող լինէին փլցնելու, քանդելու Աստուծապետական իրաւունքի (*droit divin*) վրայ կառուցուած պետական խարխլած շէնքը, նրան պահանջած ձեւափոխութեան ենթարկելու, որպէս զի յառաջ բերէր ժամանակակից Պետական Կազմ՝ տնտեսական, քաղաքական, ընկերային նոր ստորոգելիներով:

Եւ հետեւապէս նա մեռնում էր իր բնական մահովը, այն օրէնքների հիման վրայ, որին ենթակայ էին անհատները և հաւաքական մարմինները: Թիւրքիան ընկնում էր ճիշդ այն պատճառների արգիւնքով, որով ընկել էին ուրիշ շատ պետութիւններ և ազգեր՝ նրանից առաջ, նախընթաց դարերի ընթացքում: Պետութիւնները, ազգերը նոյնպէս մահկանացու են:

Ապրող, կենսունակ պետութիւնների և ազգերի

էն առաջին նախապայմանն է եղել միշտ, պատմութեան ընթացքում, որ նրանք շարունակ ենթարկուել են քաղաքական, տնտեսական նոր և անհրաժեշտ ձեւափոխութիւնների՝ ժամանակի հրամայական պահանջներին համեմատ: Թիւրքիան, քանի որ միշտ ըմբոստ մնաց նոր ձեւերի, չմտաւ ձեւափոխութեան մէջ, բնական է որ նրա անկումը, մահը անխուսափելի պիտի դառնար: Պատմութեան առած հոսանքը՝ այդ նկատմամբ պարզ և որոշ էր:

Ուրեմն, Թիւրքիան 1683-ից մտնում է պաշտպանողական դիրքի մէջ: Նա, այն ժամանակից ի վեր, սկսում է անկումն որոշ նշաններ ցոյց տալ, մեղմողի կեանք մաշել: Տեսնուում է, որ ներքին, սեպհական կենսահիւթից զուրկ է, բայց արտաքին պետութիւնների հակամարտ ձգտումները նրան մի տեսակ արուեստական գոյութիւն են տալիս:

Իրերի այդ ընթացքի մէջ էր, երբ Օսմանեան Պետութիւնը որոշ կերպով գահավիժում էր դէպի *սարալուծում*, *խայքալուծում* ու նրա արուեստական կեանքի բնականոն ընթացքը դառնում էր անարքողականութիւն (*désintégration*), քաղաքական հիւանդագին մի դրութիւն, որ ուղղակի բղխում էր արդէն տիրող, գոյութիւն ունեցող երկրի մնայուն բնաւորութիւններից, — ահա՛ այդ ժամանակն էր, որ հակառակ իրականութեան, սխալ ուղղութեամբ քայլ էր առնում, ջանք էր թափւում Թիւրքիան *սանելու*, նրա ջախջախուած պետական նաւը ուղղելու դէպի արքողականութիւն (*intégration*) դէպի միութիւն (*union*): Ծիգ էր անում պատմութեան ընթացքը յետ դարձնելու, իրերի ըն-

Թացքը փոխելու և անկարելին կարելի դարձնելու :

Ուստի զարմանալի ոչինչ կար, որ այդ ճանապարհով Թափուած բոլոր փորձերը վիժեցին, ապարդիւն մնացին : Այդպէս էլ պիտի լինէր : Քանի որ նրանք գալիս էին պահպանելու այն, որի գոյութիւնը, պատմութեան օրէնքների համաձայն, դարձել էր մի ժառանգականութիւն եւ հսկարանկանութիւն :

Կեանքը, ուրեմն, աւելի ուժեղ եղաւ, քան զանազան սնամէջ «բարենորոգումների» ու յետին մտքերով հիւստուած «սահմանադրութիւնների» դատարկ բանաձեւերը : Իրականութիւնը ի դերեւ հանեց, փշրեց այն բոլոր նուրբ հաշիւները, որոնք կատարուեցան քաղաքական շիւ, կասկածելի աշխատանոցների մթութեան մէջ :

Ահա՛ այս բնականոն դրութիւնն էր, որ Թիւրքիայի ճակատին դրոշմած էր իր մահուան դատակնիքը :

Դրաման իր զաւեշտն ունի, Պատմութիւնը՝ իր հեղնութիւնը :

Սնկման շրջանի մէջ մտնող Թիւրքիան այդ էլ տեսաւ :

«Երիտասարդ Թիւրքերի»ն նուիրուած իր մի յօդուածի մէջ՝ բանիբուն և Թիւրքիայի ներքին ու արտաքին կացութեանը լաւ ծանօթ միւսլիման մի քաղաքագետ, դեռ 1897, Ապրիլ 25ին, «Ալբանիա» (Albanie) անունով թերթի մէջ գրում էր :

«Որպէս մտաւորականներ՝ «Երիտասարդ Թուրքերը» ոչնչութիւններ են, բնաւորութեամբ կնամարդի, ակնոյների, բարձրագիւղի գլխարկների, վերջին նորա-

ձեւութիւնների եղակի սիրահարներ : Նրանց իդէալը երկաթուղիներ շինելուց հեռու չի գնում : Եւրոպական գործերի վերաբերմամբ՝ ծաղրանմանութեան ոգի ունին : Պարլամենտական խաղեր խաղալու մոլուցքով են բռնուած : Նրանք բոլորովին տգէտ են այն բոլոր բաների մէջ, ինչ որ վերաբերում էր Օսմանեան Պետութեան արտաքին ու ներքին կացութեանը և բաղկացուցիչ ազգերի ձգտումներին ու նրանց շարժումներին : Նրանք զուրկ են վերլուծական ոգուց, իրենք «էֆէնտի»ների խմբակցութիւն են և ո՛չ թէ Յեղափոխութեան գործաւորներ» :

— Այս ոյժերն էին, որ Պատմութեան էջերը պիտի պատառոտէին, նրա տուիքները փոխէին, իրերի յառաջագէտ ընթացքը կասեցնէին, յետ դարձնէին և մեռնող մի պետութիւնից օսմանականութեան, հատաքրիտութեան, համախառնութեան երիտասարդ դրօշակակիրը կազմէին՝ կենսունակ ազգերի և խղափարաբուքեան մոխրակոյտերի վրայ :

Հեղնանքը իրաւ որ սուր էր : Բայց ո՞րի հաշուին : Ո՞վ կուլ տուեց :

— Պարզ էր, Թիւրքիան մեռնում էր իր բնական մահովը : Եւ այդ մահը բարձրօրէն ցանկալի էր, նա յառաջագէտ կեանքի պահանջն էր, նրա հրամայականը : Այդ մահից քաղաքակրթութիւնը շահում էր : Այդտեղ կորուստ չկար, այլ վաստակ :

Զառամեալը գերեզման է իջնում, ծաղկափթիթ երիտասարդները, կեանքով աուլցուն ոյժերը ասպարէզ են գալիս :

Եւ պատմութիւնը իր ողջոյնն է տալիս այդ նոր կեանքերին :

Մ Ե Ռ Ն Ո Ղ Թ Ի Ի Ր Ք Ի Ս Յ Ի Ե Ր Ա Ձ Ը

«Օսմանի Երազը» յղացողը ինքը՝ Թուրք ժողովուրդն էր. նա գերազանցօրէն ժողովրդական «տեղ-ծագործութիւնն էր: Քաղաքական այդ ծրագրով առաջարէզ իջնողը, խօսողը ժողովրդական ոգին, ժողովրդական սիրտն էր: Աշխարհագրական ձգտումներով լցուած սերունդները հիւսեցին այդ «Երազը» և նուիրականութեան սկզբնաւորութիւն տալու համար՝ դրեցին Օսմանի բերանը, որ իրենց պատմութեան մի որոշ թափէի արտայայտիչը, «Հերոսն» էր: Տարածականութեան ձգտող Թուրքը իր կամքը, իղձերը, կեանքի հասկացողութիւնը և նրանից բխող հրամայականը այդ կերպ էր արտայայտել: Այդ տեսակէտով՝ «Օսմանի Երազը» մի իրականութիւն էր, որ եկած էր արտացոլացնելու այն՝ ինչ որ արդէն մթերուած, պահուած կար ժողովրդի ղեկավարող շրջանի սրտի խորքերում:

Մեռնող Թիւրքիայի «Երազը» մարմնացնողը, նրա վերջին իղձերը, կամքը անձնաւորողը հանդիսացաւ «Իստիհատը»: Նա էլ վերջնականապէս ընկնող, կործանող Թիւրքիայի «Հերոսը» եղաւ: Պատմական թափէն այս անգամ նրա բերանով խօսեց: Նրա երազը այս ամփոփ պատմութիւնն ունի:

Սալօնիկ գումարուած իրենց վերջին համագումարի մէջ, երբ «Հերձուածողութիւնը» հազիւ ընձիւղուել էր, մի կարգ որոշումներ են անցկացնում, բաղկացուցիչ ազգերի ձուլման, Օսմանականութեան, Համիւլայութեան, Համաթրքութեան ղօրեղացման և չրջա-

պատող Մեծ ու Փոքր Պետութիւնների փոխադարձ յարաբերութիւնների նկատմամբ: Զուգընթացօրէն, նոյն այդ խնդիրների վերաբերմամբ՝ ուրիշ վճիռներ էլ են տրուում, բոլորովին հակառակ ուղղութեամբ: Առաջին կարգի որոշումները ծածուկ պիտի մնային և հաղորդուէին, բացառապէս, Գործադրող Մարմիններին, իսկ երկրորդները՝ պիտի հրապարակուէին, ամէնքին յայտնի լինէին: Երկու տեսակ որոշումների համար էլ՝ երկու տեսակ ռազմագիծ, երկու տեսակ տակտիկայ է քուէարկուում:

Այդպիսի տարօրինակ յղացումներով, կեանքի լոյս ընծայած խնդիրներին հակոտնեայ ուղիներով մօտենալու մասնաւոր ունակութիւն միայն «Իստիհատը» կարող էր ունենալ: Դրանով նա հարազատ զաւակն էր լինում իր այն նախահայրերի, որոնք շունթալից բանաձեւերի, մեծ գաղափարների մէջ էին բովանդակում իրենց ձգձգելու, խաբելու, ժամանակ վաստակելու քաղաքականութիւնը, մինչև որ յարմար ժամանակը գար և Նաթաղանը իր գործը տեսնէր:

Դա անշարժ ասիականութիւնն էր, իր բոլոր ձեւերով, որ 1683ից սկսած, յառաջ էր գլորւում դէպի անդունդ, դէպի մահ:

Դայթակղալից այդ տեսարանը նորից վիճաբանութիւն է արծարծում: Ժողովականների մի մասը այն գաղափարն է պաշտպանում, որ այդ կերպ վարմունքը նորանոր աղէտների դուռ պիտի բանար և կորուստը անխուսափելի դարձնէր, որի համար էլ իրենք որ և է պատասխանատուութիւն յանձն չէին առնում:

Այդ ժամանակ, մեծամասնութեան կողմից, պաշտպանւում են հետեւեալ մտքերը:

Թիւրքիայի կենտունակ մասը փրկելու տեսակէ-
տով՝ շատ մեծ նշանակութիւն չէր ունենալ, եթէ մի
օր Ռումէլին ձեռքից երթար։ Այդ պատահականու-
թեան գալովը, շրջապատող Պետութիւնները և բազ-
կացուցիչ ազգերը՝ փոխադարձ յարձակումներով ա՛յն-
քան պիտի տկարանային, որ շատ չանցած, Օսմանի
Տունը նորից յաղթական դիրք պիտի բռնէր և արտա-
քին ու ներքին ցիր ու ցան ոյժերին դարձեալ յետ
մղէր։

Նկատողութեան է առնուով, որ Հայաստանն էլ
կարող էր ձեռքից երթալ, բաժանուիլ։ Մեծամասնու-
թեան կարծիքով՝ դա էլ ամրապնդումի գործը մի ու-
րիշ հաստատուն հիմունքների վրայ դնելուն պիտի ծա-
ռայէր։

Թիւրքիան իր յարաճուն ծախքերի համար շա-
րունակ դրամի պէտք պիտի ունենար։ Դրամական աշ-
խարհի տէրը Հրէաներն էին։ Պաղեստինը, ի հարկին,
քաղաքական մի այնպիսի բազկացութեան մէջ կարելի
էր դնել որ, Սիօնականների բարեացակամութեամբ,
միշտ հնարաւոր լինէր դրամ ձեռք բերել, փոխառու-
թիւններ կնքել։

Սեղանի վրայ է գալիս, նաև, Արաբիայի, Սիւ-
րիայի անջատման, ուրիշների տիրապետութեան տակ
անցնելու հաւանականութիւնը։

Այս բոլորից յետոյ՝ համադումարի մեծամասնու-
թիւնը մի առանձին սփոփանք, մասնաւոր մի հրճուանք
է զգում, երբ բոլոր հռետորների վերջին եզրակացու-
թիւնը այն է լինում, որ յամենայն դէպս, ինչ պատա-
հականութիւն էլ որ գալու լինի, դարձեալ իրենց ձեռ-

քը պիտի մնան Գոնիան, Պուրսան... Օսմանեան Պե-
տութեան որրանը։ Եւ այն տեղից իրենք մի օր, նորից,
դուրս կարող էին գալ՝ դէպի նախկին հորիզոնները...։

Դժգոհների մասը, մանաւանդ երկու աւելի յան-
դուգն անդամները՝ բացէ ի բաց ասում են, որ «Մե-
ծաւասնութիւնը Թիւրքիայի մահուան, նրա վերջ-
նական անկման, բաժանման ազդակն է դառ-
նում»։

«Թիւրքիան, եթէ ապրի, մեր պիտի լինի,
իսկ եթէ մեռնի, մեր գրկի մէջ պիտի մեռնի եւ ո՛չ
քէ ուրիշների»։ — Սա է լինում տիրող «մեծամաս-
նութեան» պատասխանը։ Ժողովը ցրում է սոսկալի
աղմուկի և փոխադարձ հայհոյանքների մէջ։

Կեանքը յառաջ էր գլորւում իր սեպհական օ-
րէնքներով։

«Օսմանի Երազը» Թիւրքիային դուրս հանելով
Գոնիայի շրջանից՝ Ատլասեան, Բալքանեան, Կովկասեան
լեռնաշղթաները և Դանուբ, Նեղոս, Տիգրիս, Եփրատ
գետերն էր հասցնում։ «Իտտիհատականների Երազը»
նրան բերում, նորից Շէյխ Էտէբալու իթբուրուն գիւղի
շուրջն էր ամփոփում։ — Դա պատմութեան անկասելի,
անընդդիմադրելի հուանքն էր։ Դա ինքը բնականու-
թիւնն էր, որ փչրում, խորտակում էր և անկենսու-
նակներին մի կողմ շարտելով՝ իրեն համար ճանապարհ
էր բաց անում։

Մեռնող Թիւրքիայի գերեզմանափոր «Իտտիհա-
տականների» իզձը եղաւ, որ «Թիւրքիան իրենց գրկի
մէջ մեռնի»։

Պատմութիւնը այնքան էլ անողոք չի լինիլ, այդ-

վերջին միթարանքը նրանց պիտի տայ, դրա համար հանգիստ կարող են լինել:

Այսպէս, «Խտտիհատականութիւնն» էլ պատմական որոշ բոլորի արտայայտութիւն եղաւ, նա էլ իր մէջ ամփոփեց և արտացոլացրեց այն բոլոր ոյժերը, որոնք փտած Թիւրքիայի անխուսափելի մահը է՛լ աւելի շեշտեցին և նրա անկումը է՛լ աւելի մօտալուտ դարձրին:

Նոր չէ, շատ վաղուց է, որ յայտնի բանաստեղծ Լամարթինը Թիւրքիայի վերջին գոյութեան կայանը Գոնիան, Պուրսան էր համարած:

Բայց պատմութեան հրապարակ դրած բոլոր հոսանքները, բոլոր ոյժերը, գործող բոլոր ազդակները գալիս են միաբերան փաստելու, որ Թիւրքիան այն տեղ էլ չպիտի կարողանայ ապրել. նա անպայման պիտի մեռնի այնպէս՝ ինչպէս իրենից առաջ մեռել են ուրիշ շատ պետութիւններ:

Այդ մահը պատմութիւնը ճակատագրական, հրաշայական է դարձրել. ո՛չ մի ոյժ, արուեստական ո՛չ մի բաղկացութիւն նրա առաջն առնել չի կարող:

Եւ այդպէս էլ պիտի լինի:

Գ Լ Ո Ւ Ք Բ.

Ի Ն Ք Ն Ա Վ Ա Ր Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն Ի Ր Ա Ի Ո Ի Ն Ք

ԻՐԵՐԻ ԲՆԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆԸ. — Հայ ազգը պիտի ունենայ իր խղիւղական ինքնաշարժութիւնը. դա պատմութեան արգասիքը, նրա հրամայականն է: Ասիայում՝ գալիք փոփոխութիւնների մէջ՝ բուն Հայաստանը, Հայկական Կլիկիայով միասին, ինքնավար պիտի դառնայ: Արուեստական ինչ բաժանումներ, ոյժի, բռնադատութեան վրայ հիմնուած քաղաքական ինչ բաղկացութիւններ էլ որ մէջտեղ գալու լինին, — այնու ամենայնիւ Հայաստանի քաղաքական ինքնավարութիւնը, իր պատմական, ժողովրդագրական սահմանների մէջ, կը մնայ որպէս մնայուն պահանջ Պատմութեան, մարդկային քաղաքակրթութեան: Եթէ յառաջադիմութեան օրէնքները որոշեալ նշանակացոյցեր են, եթէ ընդհանուր մշակոյթը, կուլտուրան, քաղաքակրթութիւնը իրենց որոշ կշիռն ունի և եթէ ազգերը, պատմութեան մի ուրոշ շրջանի մէջ, քաղաքականութեան ազդակ և առարկայ են ու իրենց կենսունակութեամբ կարող են ազդել քաղաքական խնդիրների ուղղութեան և բովան-

դակութեան վրայ, — ապա Հայաստանը պիտի ունենայ իր ինքնավարութիւնը: Ընդհանուր ազատագրական այս շրջանի մէջ՝ Հայ Ազգի ինքնավարական պահանջը մարդկային, ազգային արդար և անբռնաբարելի մի իրաւունք է՝ ապրելու, իր գոյութիւնը շարունակելու: Կազմակերպուած, իրենց վերջնական ձեւը ստացող ազգերը, առանց իրենց կարիքներին համապատասխան քաղաքական ուրոյն, որոշ, սեպհական կազմակերպութիւն ունենալու՝ չեն կարող անվտանգ ապրել: Հայ ազգին կորուստ սպառնացող՝ այդ վտանգից զերծ մնալու առաջին և էական պայմանը ինքնավարութիւնն է. նրա այդ իրաւունքը պիտի յարգուի:

Եւ ինչո՞ւ Հայաստանը ինքնավար չպիտի դառնար, ինչո՞ւ համար Հայ Ազգը իր քաղաքական ինքնավարութիւնը չպիտի ունենար: Ի՞նչ մի դօրաւոր, վճռական արգելք կար այդ մասին: Արդեօք Հայ Ազգը զո՞ւրկ էր պէտք եղած տխրոսներից, չունէ՞ր նա պատմական, իրաւական հիմունքներ. միթէ՞ նրա պահանջը արդար չէր և ուղղակի հետեւանք Պատմութեան երեւան բերած ոյժերին. միթէ՞ նրա իրաւունքը չէր բըղխում իրերի մնայուն բնաւորութիւնից, նրանց փոխադարձ յարաբերութիւններից և նոյն իսկ Արեւելեան Խնդրի լուծման եղանակից:

ԶՈՒԳԱԿՇԻՌ. — Արեւելեան Խնդրի մասերը՝ Սերբիա, Ռումանիա, Բուլղարիա... դրանք նուաճողոյ հայրենիքներ էին, ուր ապրում էին ճնշուած ազգեր: Թէ հայրենիքները և թէ՛ ազգերը գոյութիւն ունէին Թուրքերի տիրապետութիւնից չա՛տ առաջ:

Հայ ազգն էլ Պատմական նոյն տխրոսներն ունի:

Հայաստանը հայ ազգի իրական Հայրենիքն է եղել հազարաւոր տարիներ շարունակ: Հին, Միջին, Նորագոյն դարերի համաշխարհային պատմութիւնը այդպէս է ճանաչել աշխարհագրական այդ տարածութիւնը: Ազգերի տեղափոխութեան շրջանին, երբ շատ ցեղեր, բնակութեան նոր տեղեր էին փնտռում և դեռ կազմակերպուած չէին որպէս ազգ, դրանից դեռ դարեր առաջ՝ Հայաստանը կազմակերպուած Հայ Ազգի հայրենիքն էր, իր որոշ սահմաններով: Զի՛ եղած, այսօր ի՞սկ չկայ՝ շատ ու քիչ հեղինակութիւն վայելող՝ ո՛չ մի պատմիչ, ո՛չ մի աշխարհագրագէտ, անկողմնակալ գիտութեամբ զինուած ո՛չ մի գիտնական, գիտող, որ Հայաստանը Հայ ազգի հայրենիքը չհամարէր:

Հայաստանը երբէք լոկ աշխարհագրական արտայայտութիւն չի եղել: Նա միշտ մնացել է կենդանի, ապրող մի ազգի իրական հայրենիքը, նրա գոյութեան, կենսունակութեան ազգակներից մէկը: Իր անկախութիւնը կորցնելուց յետոյ՝ նա երբէք չէ եղած Փիւնիկիա, Բաբելոստան, Ասորեստան... և ո՛չ էլ Հայ ազգը Կապադովկեցու, Փիւնիկեցու, Կեղտացու, Բաբելացու, Ասորու... վիճակին հասած: Կորած, չքացած, և միայն հնախօսական աշխարհացոյցերի վրայ երեւացող մի ազգի հայրենիք չէ՛ դարձել նա: Երբէք:

Հայ ազգն էլ միշտ ունեցած է, ունի իր ՀԱՅՐԵՆԻՔԸ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆ:

Հայ ազգը, որպէս ազգ, ծնուել, զարգացել, մեծացել, կազմակերպուել և իր ազգային որոշ ձեւաւորութիւնը, հաւաքական առանձին կերպաւորումը ստա-

յեւ է ա՛յն երկրամասում, որ Հայաստան անունն ունի։
Ինչպէս որ Հայաստանը Հայ ազգի հայրենիքն է եղել՝
ուրիշ հայրենիքների մէջ, նոյնպէս էլ Հայ ազգը իր
պատմական հատականութիւնն է ունեցել՝ ուրիշ պատ-
մական հատականութիւնների մէջ։

Եթէ մի կենդանի ազգի սրտի, հոգու, զգաց-
մունքների հարազատ թարգմանը՝ նրա աւանդութիւն-
ները, երգերը, գրականութիւնն է, — ապա չկա՛յ,
չի՛ եղել մի ժամանակ՝ ազատ թէ ենթարկուած, ան-
կախ թէ ընկճուած, որ Հայաստանը Հայ ազգի հայ-
րենիքը եղած չլինէր, թէ՛ իր ծոցի մէջ ապրողների և
թէ՛ հազարաւոր մղոններով հեռու՝ դուրս գնացողների
համար։

Թրքական տիրապետութիւնը, ինչպէս ուրիշ տե-
ղեր, հայ ազգի մէջ էլ չէր կարողացել սպանել Հայ-
րենիքի և Ազգութեան գաղափարը։ Թուրքը Հայաս-
տանի մէջ էլ մնացել էր լոկ «բանակած», խորթ,
մօրու, կեղեքող, «ժամանակաւոր հիւր»։ Թուրք դիւա-
նագիտութիւնը շատ աշխատեց ցոյց տալ՝ Հայաստան
առանց Հայ ազգի, Հայ ազգ՝ առանց Հայաստանի։ Ի
զուր նա Հայաստանը անուանեց Քիւրդիստան, Արե-
ւելեան Անատոլի, և հայ պարանոցին փաթաթեց Օս-
մանցի անունը. — դրանք մնացին քմահաճոյքի խաղեր
և հայ իրականութեան ժայռի առաջ փշրուեցան այն-
պէս, ինչպէս ուրիշ տեղերի, ուրիշ ազգերի մէջ։

Հայը ազգ էր (nation) բառի գիտական առումով,
երբ դեռ Սերբ, Բուլղար, Ռուսէն... ազգերը ո՛չ կազ-
մակերպուած էին, ո՛չ էլ Պատմութեան թատերաբեմը
բարձրացած։ Դեռ աւելին՝ Հայը ազգ էր, երբ այ-

սօրուան եւրոպական շատ ազգեր կա՛մ բոլորովին գո-
յութիւն չունէին և կա՛մ ապրում էին համախմբական
դրութեան մէջ՝ առանց ազգային կազմաւորութեան
և գիտակցութեան։

Հակառակ աշխարհաւեր ամէն արշաւանքների՝
Հայը ազգ է մնացել թէ՛ հին, թէ՛ միջին և թէ՛ նո-
րագոյն դարերում։ Նա երբէք չի փշրուել, անգիտա-
կից բեկորների վերածուել։ Եթէ իր քաղաքական ամ-
բողջութիւնը, միութիւնը կորցրել է, սակայն նա միշտ
պահել է իր հոգեկան, բարոյական, պատմական միու-
թիւնը՝ ամէն հոսանքների դէմ, ստեղծուած արուես-
տական բոլոր սահմաններից բարձր։ Տիրապետողի պատ-
մութիւնը, ազգութիւնը Հայը երբէք իրենը չէ համա-
րել։ Նա միշտ պահել է իր որոշ անհատականութիւնը,
ունեցել է իր առանձին գունաւորումը, սեպհական պատ-
մութիւնը, իր ազգային գիտակցութիւնը։

Կայ Հայ Հայրենիք։

Կայ Հայ ազգ։

ՀԱՅԵՐԸ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԽՆԴՐԻ ԱԶԳԱԿ

ՀԱՅԵՐՆ ԷԼ ԹԻԻՐՔԻԱՅԻ ԺԱՌԱՆԳՈՐԴ. — Արե-
ւելեան Խնդրի ընդհանուր ուղղութիւնը, նրա փիլիսո-
փայութիւնը ո՛չ այլ ինչ է, եթէ ո՛չ Թիւրքիայի անկման
և նուաճուող ազգերի ազատագրութեան պատմութիւ-
նը։ Թուրք պետական կազմը անհամապատասխան գըտ-
նելով իրենց տնտեսական, քաղաքական շահերին, իրենց

զարգացմանը և կեանքի, ապրելու պայմաններին, — ճնշուած Ազգերը յեղախոխական ուղիւն են բռնել, ապստամբել, փտարանջել են, արեան գետեր են հոսեցրել և ապա, որպէս հետեւանք ու միջամտողների շահերի պահանջ, տեղի է ունեցել արտաքին միջամտութիւն, ու այդպիսով՝ նրանք ձեռք են բերել ինքնավարութիւն, անկախութիւն։ Այդպէս է ընթացել Արեւելեան Խնդրի մէկ երեսը՝ սկսած այն օրից, երբ բաղկացուցիչ Ազգերը նրա ազդակը դարձան և մեռնող Թիւրքիայի ժառանգորդներից մէկը ։

Հայկական հարցը ուրիշ ծագում, ուրիշ ազդակներ չէր ունեցել, նրա ուղղութիւնը, բնաւորութիւնը, իր խոշոր և էական գծերի մէջ, նոյնն էր եղել, ինչ որ ուրիշներինը ։ Նա էլ սաղմնաւորել, սկիզբն էր առել Հայի անհուն տառապանքներից, նրա ծով ցաւերից ։ Թրքական քաղաքական, տնտեսական ըէֆիմը ո՛չ միայն կապարի պէս ծանրացել էր Հայի սրտին ու նրան արիւնաքամ արել, ո՛չ միայն խաղաղ յառաջադիմութեան պայմաններից և մարդկային, ազգային, տարրական իրաւունքներից զրկել, նրա բարգաւաճմանը մասնաւոր արգելքներ դրել, այլև՝ կանխամտածումով, որպէս կառավարական, պետական հասկացողութիւն, Թուրք sիրող ազգայնական քաղաքականութիւնը որոշել էր՝ դեռ 70ական, աւելի շեշտուածը՝ 80ական թուականներից, Հային տկարացնել, թուլացնել, ազգովիւ բռնաջնջել և «Տաւրոսի լեռնաշղթաներից վայր բերելով՝ նրա տեղը Իսլամներ բնակեցնել, որպէսզի այդ ամբողջ տարածութեան վրայ միապաղաղ մահմետականութիւն յառաջանար և միւս մասերի հետ կցուելով՝ մի ամ-

բողջութիւն կազմէր» (*) ։ Կեանքի հակասութիւնը որոշ էր . — մի կողմից կանգնած էր իր մարդկային, ազգային իրաւունքների գիտակցութիւնը ունեցող կենսունակ մի ազգ, տէր եւրոպական մշակոյթի, քաղաքակրթութեան . միւս կողմից՝ Ասիական մի բռնապետութիւն, որ դրել էր իր պատմական դեղատոմսը՝ Եւրասիանը ։ Հայը չուզեց մեռնել առանց պատմական կռուի . նա իր կենսունակութեան ապացոյցը տուեց՝ յեղափոխական ուղին գրկելով, անհաւասար՝ և սակայն անհրաժեշտ ու հրամայական դարձած պայքարամարտի մէջ մտնելով ։ Այդպիսով Հայ Ազգն էլ փուեց իր պատմական պատասխանը . նա իր հայրենիքը արիւնով հեղեղեց, ունեցաւ իր անլուր մարտիրոսագրութիւնը, իր խիղախ՝ պատմական է՛ն փառաւոր, է՛ն թրթռուն էջերը, որ համաշխարհային ազատագրական շարժումի մէջ՝ իր անթառամ, իր յաւերժական տեղը կունենայ միշտ, քանի մարդկութիւնը կապրի ։ Մարտնչող, պայքարող Հայը ընկաւ, ելաւ, բայց միշտ բարձրացաւ, շարունակ յեղափոխական պատնէշի վրան կեցաւ, մինչև որ Արեւելեան Խնդրի ազդակը դարձաւ և Թիւրքիայի ժառանգորդը ։

Ուրեմն, Հայկական Հարցը, իր գլխաւոր կէտերի մէջ, ուրիշ բան չէր, եթէ ոչ՝ տեւական շարունակութիւնը ժամանակակից ազատագրական այն շարժումների և ընդհանուր զարթօնքի, որ Հայը ձեռք էր բերել իր կորովով, իր սեպհական տանջանքներով ։ Նա

(*) Revue Britannique, Օգոստոս 1876 .

Livre Jaune, 1893—1897, Պր. Կամբօնի տեղեկագիրը ,

այն կարմիր գծերի երկարացումն էր, որ սկսուած էր 1683ից։ Եւ ի՞նչ էր եղել այդ բոլոր շարժումների հետեւանքը ամէն տեղ. — այն՝ որ աստիճանաբար թուրք աշխարհակալների ձեռքից խոյս էին տուել նուաճուող ազգերը և իրենց հայրենիքի տէրը դարձել։ Եւ քանի որ պատմութեան նորագոյն թատերաբեմի վրայ Հայ ազգն էլ նոյն իրաւունքներով, նոյն տիտղոսներով, նոյն գործելակերպով էր ներկայացած, ինչ որ եղել էին միւսները, — ապա ո՛չ միայն ազազակիչ անարդարութիւն, այլ իրերի բնաւորութեանը ուղղակի հակառակ պիտի լինէր, եթէ Հայն էլ՝ վերջապէս՝ իր Քաղաքական Ինքնավարութիւնը չունենար, որովհետեւ նա էլ դիւանագիտական պատմութեան վաւերագրերով, Մեծ Պետութեանց փոխադարձ հաղորդագրութիւններով, դաշնադրութիւններով, մասնակի համաձայնութիւններով արդէն հաստատուած ու ճանչցուած էր Արեւելեան Խնդրի ազգակներից մէկը և, հետեւաբար, մեռնող Թիւրքիայի ժառանգորդը իր Հայրենիքի՝ Հայաստանի և Կիլիկիայի մէջ։

Եւ արդարեւ, իրենց էութեան ու հետեւանքների մէջ, ի՞նչ են Սան-Ստէֆանոյի 16րդ և Բերլինի դաշնագրի 61րդ յօդուածները. ի՞նչ են 80ական թուականների Մեծ Պետութեանց համաձայնութիւնները, — ո՛չ այլ ինչ, եթէ ոչ՝ Հայի տանջանքների արտայայտութիւնը՝ նուիրագործուած միջազգային իրաւունքով։

Բայց պատմական փորձերը, ուրիշ ազգերի օրինակները, դիտութիւնը Հայ պայքարող ընտրեալ մասին շտա վաղուց, դեռ Բեթման-Հոլվեգի «հերոս» լինելուց չատ առաջ, սովորեցրել էին որ դաշնադրու-

թիւնները, Միջազգային Համաձայնութիւնները կարող էին «թղթե փուրջեր» լինել։ Եւ ահա գալիս է Հայ Յեղափոխութիւնը և իր պայքարամարտով յառաջանում 1895 Մայիս 11ի ծրագիրը և Զէյթունի 1896ի համաձայնագիրը։ Հայ Յեղափոխութիւնը իրօք դադար չառաւ նոյն իսկ 1908ի «կեղծ» և «աշխարհախաբ» «Սահմանադրութիւնից» յետոյ էլ։ Նա զանազան ձեւերի տակ շարունակեց իր կռիւը և մէջտեղ եկաւ 1913—1914ի «վիժած», դեռ «չճանաչ ու մեռած» «համաձայնագիրը»։

Դրանք բոլորը յենակէտեր են, ցուցանշաններ՝ թէ Հայկական Հարցը ինչ ուղղութեամբ պիտի վճռուի և թէ Հայ ազգը արդէն Թիւրքիայի իրաւական և իրական ժառանգորդներից մէկն է՝ Պատմութեան առած հոսանքների համաձայն։

Հ Ա Յ Ա Ջ Գ Ի Կ Ե Ն Ս Ո Ւ Ն Ա Կ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ը

ՄԵԾԱՄԱՍՆՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐ. — Գիտական ո՛չ մի տեսութիւն, Պատմութեանը, իրերի դասաւորութեանը մօտէն ծանօթ ո՛չ մի անաչառ քննող չի կարող չընդունել, որ Հայը ազգ չէ և Հայաստանն էլ՝ նրա իրական հայրենիքը։ Խնդրի այդ մասը բոլոր անկողմնակալ հետախուզողների համար փակուած է։

Բայց մի ուրիշ խնդիր կայ, որ շարունակ յուզուել և վիճաբանութիւնների առիթ է տուել, — դա մեծաւասնութեան և փոքրաւասնութեան խնդիրն է։ «Հայը մեծամասնութիւն չունի Հայաստանի մէջ, նա

փոքրամասնութիւն է . մեծամասնութիւն կազմողները իսլամներն են» . — այսպէս են շարունակ յանկերգել իրենց աշխատանքի մէջ փակուած՝ սահմանափակ ուղեղի տէր քաղաքագէտներից սկսած մինչև իրականութիւնից անտեղեակ հրապարակախօսները՝ ամէն անգամ, երբ Հայկական Հարցի լուծումը սուր կերպարանք է ստացել :

Թուրք դիւանագիտութիւնը այդ խնդիրը իրեն անվերածելի սկզբունք էր արած՝ և նրանից էլ բղխեցնում էր այն բոլոր փառաբերը, որոնք պիտի գային Հայկական խնդրին ջախջախիչ հարուած տալու : «Հայը մեծամասնութիւն չունի» . — սա է եղել միշտ Թուրք քաղաքագէտների առաջին ու վերջին խօսքը . և այդ չարագուշակ խնդիրը՝ կանխածրագրուած կոտորածների, բռնի կրօնափոխութիւնների, Հայերին Հայաստանից դուրս վտարելու մի ազգակ է եղել Թուրք կառավարութեան ձեռքին : Թուրք պետութիւնը ո՛չ մի վայրագ միջոցի առաջ կանգ չառաւ՝ Հային արհամարհելի քանակութեան վերածելու Հայաստանի մէջ և հողագործականների մի խոշոր, տեւական մասը հետեւանք է հայ մեծամասնութիւնը փոքրամասնութեան մէջ դնելու նպատակին :

Բայց Թուրք դիւանագիտութիւնը, նրա թէզը պաշտպանող հրապարակախօսները, նուաճուած՝ բայց կենդանի ազգերի ձգտումներին, նրանց հոգեկան թրթռումներին, նրանց իրական արժանիքին անծանօթ բոլոր քաղաքագէտները ե՞րբ է որ այդպիսի խնդիրներ չեն յարուցել՝ ամէն անգամ, երբ Արեւելեան խնդրի մի օղակը սկսել է քանդուել : Արեւելեան խնդրի պատմութիւնը հատորներ կը լցնէ միայն այդ խնդրին կատ-

մամբ : Սերբերի, Յոյների, Բուլղարների մասին՝ Արեւելեան խնդրի ազգակ դառնալուց մինչև նրանց խնդիրների վերջնական ձեւ ստանալը՝ Թուրք դիւանագիտութիւնը անգագար իր փցուն ա՛յն փաստն էր մէջտեղ գլորել, թէ՛ «այդ ազգերը բեկորներ էին, թուականօրէն արհամարհելի փոքրամասնութիւն, իսկ մեծամասնութիւն կազմողները իսլամներն էին՝ Յունաստանի, Սերբիայի, Բուլղարիայի մէջ . . . » : «Հայաստանը աշխարհագրական արտայայտութիւն է» : Այդ թէզը պաշտպանողը՝ Պատմութեան ընթացքում՝ ասել, կրկնել է որ՝ «Յունաստանը, Բուլղարիան, Սերբիան, Ռումանիան աշխարհագրական արտայայտութիւններ էին» : Եւ սակայն, ազատագրուած այդ երկիրների մէջ այսօր իսլամ տարրը, մասնաւորապէս Թուրքը, ո՛չ միայն մեծամասնութիւն չունի, այլ նա՛ երբեմնի անցնող հեղեղի մնացորդներ է ներկայացնում, փոքրիկ բեկորներ, վաղը չքանալու պայմանով : Ու նորից ճշգրտուում է Պատմութեան այն թէզը, թէ՛ այնտեղ, ուր ազատագրութիւնը ոտք է կոխել, տիրող Թուրքը չքացել է, ուր քաղաքակրթութիւնը իր թելերը բաց է արել, աշխարհակալող օսմանցին յե՛տ է նահանջել : — Սա արդէն պատմութեան անվիճելի տուիքն է, բազմաթիւ օրինակներով հաստատուած :

Պետութիւնների կառուցման, քաղաքական բաղկացութիւնների, ազգերի կազմակերպուելու, ձեւափոխուելու, ապրելու ու մեռնելու գործի մէջ մեծամասնութեան, փոքրամասնութեան խնդիրը չէ՛ վճռողը, այլ կենսունակութիւնը, մշակոյթը, քաղաքակրթութիւնը, ֆիզիքական ու բարոյական յատկութիւնները,

ընդունակութիւնը . . . :

Երբ է կրօնը քաղաքական բաժանումների հիմունք ծառայել . կենդանի ո՞ր ազգի, Պատմութեան ո՞ր շրջանի մէջ : — Եւ ո՞չ մի :

Այժմ առնենք խնդիրը այնպէս, ինչպէս որ է :

Ո՞ր ազգը, ո՞ր տարրն է, որ Հայաստանի և նրա բնական շարունակութիւնը կազմող Հայկական Կիլիկիայի մէջ մեծամասնութիւն է կազմում, — ԼՄՁԸ, ԱԽՄՐԸ, ԹԱԹՄՐԸ, ՉԻՐՔԷՁԸ : — Բայց դրանք անկուլտուրական ցեղեր, վաչկատուն՝ փոքրիկ ժողովրդների, դեռ հազիւ նստակեաց շրջանի մէջ մտնող՝ անգիտակից բեկորներ են, որոնք դատապարտուած են ձեւափոխութեան ընդհանուր հալոցից՝ կերպարանափոխուած և ուրիշ ձեւաւորումներով դուրս գալու : Ի՞նչ է նրանց տնտեսական, քաղաքական, կուլտուրական արժէքը . նրանցից ո՞րը կարող է ամենափոքր համեմատութեան մտնել Հայ ազգի հետ : Եւ ի՞նչ է նրանց թիւը . — իւրաքանչիւրը մի քանի հազար, ոչ աւելի, այն էլ՝ Հայաստանի սահմաններից դուրս՝ մեծ չափով . դրանք համախմբումներ են, յաւելուածական մասեր, որոնք երբէք Հայի մրցակիցը չեն կարող լինել, քանի որ նրանցից և ո՞չ մէկը իրական պատմութիւն ունի՝ բառի գիտական նշանակութեամբ : Նրանք ասիական փոփոխութիւնների մէջ առանձին դեր խաղալու ստորոգելիներ չունին :

Թուի կողմից՝ համեմատական արժէք ունի Քիւրդի : Բայց ո՞ւր է նա : — Այն՝ ինչ որ բռնազբօսիկ կերպով կարող էր կոչուել Քիւրդիստան, Քիւրդերի որոշեալ մի բնակավայր, դա այն երկրամասն է, որ ընկնում է

Հայաստանի հարաւարեւելեան կողմը, որ երբէք Հայաստան չի եղել, բացի այն ժամանակաշրջանից, երբ Հայ ազգի տիրապետութեան մի մասն է կազմել՝ իր աշխարհակալութեան, մեծ տարածականութեան օրերի մէջ : Այսօրուայ Քիւրդիստան կոչուածը Հայաստանից բաժանուած է բնական սահմաններով : Թուրք դիւանագիտութիւնն էր, որ հայերի թիւը, ընդհանուր ազգաբնակչութեան մէջ՝ քիչ ցոյց տալու նպատակով՝ Հայկական պատմական նահանգները (աշխարհ) բարձր Հայք, Վասպուրական, Տուրուբերան, Աղձնիք, Կորճայք, Ծոփաց աշխարհ՝ վարչական նոր բաժանումների ենթարկելով՝ աւելի ընդարձակեց, նրանց հետ ահագին տարածութիւններ կցեց, մինչև Ասորուց Միջագետքի հարաւը, Արաբիան հասցնելով (*) : Բայց դրանք դիւանագիտական ժամանակաւոր խաղեր էին, ընկնող մի պետութեան՝ պետական մարդիկներին միայն յատուկ : Արուեստական այդ միջոցներով, իրականութիւնը չէր փոխուում : Հայ ազգի պահանջը, իրաւասութեան սահմանը երկրային այն ընդարձակութեան համար է, որ Ասիայի աշխարհագրութեան մէջ՝ հին դարերից մինչև այսօր, վերջնական ձև, սահմաններ ստացած, ծանօթ երկրամասն է, որ Հայաստան անունն ունի :

Միւս կողմից՝ նկատողութեան պիտի առնել այն, որ Քիւրդը իր ջախջախիչ մեծամասնութեան մէջ, խաշնարած, թափառաշրջիկ է . նստակեացը, համեմատա-

(*) Այդ իրողութիւնը մասնաւորապէս մատնանիշուած է 1895 Մայիս 11-ի ծրագրի խմբագրողների կողմից : Livre Jaune 1893—1897, Affaires arméniennes.

բար, շատ քիչ է։ Աշնանը, ձմրանը՝ նա Տիգրանակերտի դաշտերումն է, Հայաստանի հարաւային փէշերում, իսկ գարնանը, ամրանը՝ Սասունի, Մշոյ, Բիւրակնեան, և այլն, բարձրավանդակներում։ Նայելով տարուան եղանակին՝ նրա թիւը մի տեղ աւելանում է, միւս տեղ՝ պակասում։ Երկուութեան այդ հանգամանքից օգտուելով՝ թուրք գիւհնագիտութիւնը, իրողութիւնից անտեղեակ ճանապարհորդները, ոչ-ճշգրտապատում զանազան աշխարհագրագէտները Փիւրգին շարունակ մեծ թիւ են տուել, միեւնոյն համախմբութիւնը երկու տեղ հաշուելով։ Մինչդեռ Հայը իր որոշ և մշտական բնակութիւնն ունի, ամէն ժամանակ և ամէն տեղ։

Բացի դրանից՝ Փիւրգերի թափառական, ո՛չ-հաստատուն, աւազակաբարոյ կենցաղը նրանց ահագին խմբերով՝ երբեմն Պարսկաստան է տեղափոխում, երբեմն՝ Տաճկաստան. — նայելով տեղական իրերի դասաւորութեանը, վերելից եղած թելադրանքներին և կառավարիչների վարուելակերպին։ Մինչև այժմ անկարելի է եղած սահմանել թէ Հայաստանի հարաւարեւելեան կողմերում շրջող քիւրդ ցեղերը, իսկապէս, Տաճկահպատակ են, թէ՞ Պարսկահպատակ. իրօք՝ նրանք երկուսն էլ են. բայց, յաճախ էլ՝ և ո՛չ մէկը։ — Սրանք էլ միշտ թուահամարի մէջ են դրւում, երբ խնդիրը գալիս է հայերի մեծամասնութեան կամ փոքրամասնութեան խնդրին։

Այդ հանգամանքներից անկախ՝ Փիւրգերը դեռ Ազդը չեն. նրանք ազգային գիտակցութիւն չունին. այդ ուղղութեամբ եղած փոքրիկ արտայայտութիւնները ապսպրուած թելադրանքներ են՝ Հայկական Խնդիրը հա-

կահարուածելու դիտումով, ուրիշ ոչինչ։ Նրանք չունին մի ընդհանուր լեզու, գրականութիւն, չեն կազմում մի ամբողջութիւն, միութիւն՝ հոգեկան, բարոյական։ Դրանք ցեղեր են, ցեղային կեանքին յատուկ մղիչ գաղափարաբանութեամբ, իրարու յարատեւօրէն հակառակ, թշնամի, հալածող։

Փիւրգերի ապրելակերպը, ընտանեկան կենցաղավարութիւնը նահապետական, աւատապետական է։ Որպէս *sinstesական արժեք*՝ նա մեծ կշիռ չունի. զուրկ է ճարտարագործութիւնից։ Նստակեացները բոլորն էլ հայ մշակոյթի աղքեցութեան շրջանակի մէջն են։

Փրդական շատ ցեղեր կան, որոնք հայկական ծագում ունին, — դա փաստ է։ Բուլղարիայի, Սերբիայի մէջ շատ կալուածատէրեր, հին օրերի մէջ, ստիպուեցան Իսլամութիւն ընդունել՝ իրենց ունեցածը պահելու և «տիրողի իրաւունքներից մասն ու բաժին ունենալու համար»։ Զարմանալի չէ, որ միեւնոյն երեւոյթը պատահէր հայ ազգի թոյլ մասերի հետ էլ։ Հայաստանի հարաւարեւմտեան մասերում, ուր իրաւազուրկ Հայը և Պետական Գործիք, հովանաւորուող Փիւրգը դէմ դիմաց են եղած, մին՝ անդէն, միւսը՝ զինուած. մին՝ Օսմանականութեան մէջ մտած, իսկ միւսը՝ հակառակ. այդ պարագային նորերեւոյթ ոչինչ կար, եթէ շատ հայեր կրօնափոխ լինէին և փրդի ձև առնելով՝ իրենց ֆիզիքական գոյութիւնը պահէին։ Դա ընդհանրական երեւոյթ է հղել շատ տեղեր։ Բայց բաւական է մի փոքր փոփոխութիւն, բաւական է որ ազատագրութիւնը իր թելերը բանայ, և այդպիսիները՝ առաջին պատեհութեամբ՝ հայ ազգի անդամ կը յայ-

տարարեն իրենց, ինչպէս որ եղաւ 1877ի Ռուս-Թրքական պատերազմի ժամանակ^(*) : — Եղիգին, որ քիչ թիւ չէ կազմում, այնքան հեռու է Քիւրդից, որքան մօտիկ՝ Հային :

Ստոյգ թէև ոչինչ կայ, որովհետև ճշգրիտ վիճակագրութիւն չկայ, բայց շատ աղբիւրներից բղխած զանազան տեղեկութիւններ գալիս են հաստատելու, որ Քիւրդերի ընդհանուր թիւը հազիւ թէ մէկ միլիոնի է հասնում, Պարսկաստանինն էլ միասին առնելով :

Թուրք, Օսմանցին՝ Հայաստանի և Կիլիկիայի մէջ մի առանձին թիւ, մասնաւոր մի ոյժ չի ներկայացնում. նա ցրուած է, միապաղաղ, հոծ, անընդհատ շարունակութիւն չի կազմում և ո՛չ մի տեղ : Թիւրք գիւղացիութիւնը տեղ-տեղ հազիւ թէ փոքրիկ կղզեակներ է կազմում՝ հայ ծովերի մէջ սփռուած : Օսմանցին աւելի կեդրոնացած է գլխաւոր քաղաքներում, ինչ որ արդիւնք է նուաճողի քաղաքականութեանը, որպէսզի կարողանայ իր տիրապետողի հանգամանքը ցոյց տալ և գերակշիռ դեր խաղալ : Նա առաւելապէս պաշտօնէաց է և այդ յատկութեամբ է իր ձեռքի մէջ կեդրոնացրել պետական, վարչական բոլոր գործերը. այդ հանգամանքը ինքնին արդէն ցոյց է տալիս՝ նրա բնա-

(*) Այդ ժամանակ, երկիւղ կրելով Ռուս զինուորների վրէժխնդրութիւնից, կարծելով թէ Հայաստանը ինքնավարութիւն պիտի ստանար, Քիւրդ ո՛չ միայն անհատներ, այլ ցեղեր իսկ՝ Հայ յայտարարեցին իրենց, և պապերի ձեռքով կատարուած գողտներն անգամ տէրերին վերադարձրին : Հայաստանի վիճակը փոփոխութիւն չկրելով՝ նորից իրենց առաջուայ դիրքի մէջ մտան :

կութեան ոչ-մշտական բնաւորութիւնը : Թուրքը խոշոր կալուածատէր է, բայց այդպիսիների թիւը սահմանափակ է, ինչպէս ամէն տեղ, նոյնը ե՛ւ Հայաստանի մէջ : Օսմանցին ո՛չ մի արժէք ունի *սնստասկան* հողի վրայ, նա *արսադրող* չէ, այլ *սպառող*, փճացնող : Թուրքը ի՞նչ էր, երբեմն, որպէս կենսունակութիւն, որպէս տիրող տարր՝ Բուլղարիայում, Սերբիայում, Յունաստանում, — նոյնն է նա ե՛ւ Հայաստանում, ուր, վստահօրէն կարելի է ասել, է՛լ աւելի ցանցաւ, նօսր, է՛լ աւելի անարժէք է : Օսմանցին Հայաստանի մէջ էլ «ժամանակաւոր անկոչ հիւր է» . — ամէն անաչառ դիտող այդ եզրակացութեանն է հասել, երբ փորձել է ձեռնհասօրէն մօտենալ ազգաբնակչութիւնների թուի և կենսունակութեան խնդրին :

Ստեղծուած նախապաշարումը. — Թուրք ազգայնական քաղաքականութիւնը ո՛չ «Իտալիական» է սկզբընաւորել, ո՛չ էլ «Կարմիր Սուլթանը» : Նրանք ուղիղ գծով ու աւելի շեշտուած ձեւերով, իւրաքանչիւրը իր շրջանի մէջ, շարունակել են այն՝ ինչ որ արդէն կար, գոյութիւն ունէր, գործում էր դեռ 40ական թուականներից :

Որպէսզի Ասիայի մէջ էլ չենթարկուէր անդամատութիւնների, ազատագրուած ազգերի օրինակը աչքի առաջ ունենալով, Թուրք ազգայնականութիւնը աշխատել է, որպէս հակահարուած, Օսմանեան ներքին քաղաքականութեան կռուաններից մէկն էլ Համիդամութիւնը դարձնել : Դա քաղաքական մի գաղափար էր, որ գալիս էր իր մէջ ամփոփելու Թուրքին, Քիւրդին, Աւշարին, Թաթարին, Լազին, Ալարին, Չերքէզին, Մահ

մէտական Գնչուներին, Մէզզո-Մէզզոներին (կէս Քրիստոնեայ, կէս Մահմետական), Արաբներին ու Նրանցից ժողովրդագրական, ազգագրական մի ամբողջութիւն, միութիւն կազմելով՝ հակադէր Հայերին Հայաստանի մէջ:

Իսլամների համար քաղաքական, տնտեսական, ընկերային կեանքի տարբեր պայմաններ էին պէտք, ոչ-իսլամներին՝ տարբեր: Այն՝ ինչ որ ոչ-իսլամի համար օգտակար, իրաւական, անհրաժեշտ կարող էր լինել, ընդհակառակը՝ իսլամի համար վնասակար, ապօրինական, անպէտք էր: Զինուած այդպիսի գաղափարաբանութեամբ, Թուրք ազգայնականութիւնը փաստել է որ Հայաստանի մէջ ճանաչողութիւն բարեկարգութիւն չէր կարող ներմուծուիլ, համապատասխանող միայն Հայերի շահերին, քանի որ մեծամասնութիւն կազմողը մահմետականութիւնն էր: Եզրակացութիւնն էր, որ փոքրամասնութիւնը պիտի ենթարկուէր մեծամասնութեան, որպէս անհրաժեշտութիւն: — Սա էր կառավարութեան թէզը երկար տարիների ընթացքում և մեծամասնութեան ու փոքրամասնութեան խնդրի առթիւ ստեղծուած նախապաշարումի ազդակներից մէկը:

Կեղծիքը, իրականութեան խեղաթիւրումը այստեղ էլ որոշ է:

Եթէ կշիռքի մի կողմը իսլամութիւնն էր դրոււմ, միւս կողմն էլ դրոււմ էր քրիստոնէութիւնը: — Ո՛չ: Եւ սակայն ինքն իրեն հետեւողական լինելու համար՝ այդ ուղղութեամբ էր որ հարցը առաջ պիտի տարուէր, — Քրիստոնեայ Ասորիները, Քաղգէացիներն էլ Հայերի (Լուսաւորչական, Բողոքական, Կաթողիկ) ընդ-

հանուր թուին պիտի աւելցուէին, մեծամասնութեան ու փոքրամասնութեան գումարը դրանից դուրս պիտի գար. — ընդհանուր միտումը պարզ է:

Երբ Թուրք դիւանագիտութիւնը մի շարքի վրայ դրել է իսլամութիւնը, միւսին ղետեղել է միայն Հայերին, այն էլ ո՛չ բոլոր Հայերին, այլ միայն Լուսաւորչականներին, Հայաստանեայց Եկեղեցուն պատկանողներին. իսկ Կաթողիկ, Բողոքական Հայերին ընդհանուր գումարից դուրս է նետել՝ որպէս ոչ-Հայերի:

Եւ սակայն կայ պատմութիւն, կայ հայ զարթոնքի, հայ յեղափոխութեան պատմութիւն, որոնք միաբերան վկայում են որ, առանց դաւանանքի խտրութեան, նրանք բոլորը ազգային տեսակէտով՝ միաձուլութիւն, ամբողջութիւն են կազմում, աւելի սեղմուածքան դաւանաբանական խտրութիւն ունեցող՝ Ֆրանսիացիները, Անգլիացիները, Գերմանացիները, Լայոն: — Ահա՛ թէ ինչպէս է յառաջացել մեծամասնութեան նախապաշարումը, որի քաղաքական գունաւորումը, միտումնաւորութիւնը ակնյայտնի է:

Զանազան եւրոպացիներ, պաշտօնական կամ անպաշտօն հանգամանքով, Հայաստանից երբեմն անցել են և տեղեկութիւններ տուել ազգաբնակչութեանց թուի մասին:

— Այդ ինչպէս է կազմուել:

— Թուրք պետական պաշտօնեաները, վերելից տրուած հրահանգներին համաձայն, ճանապարհորդներին դիմամբ առաջնորդել են այնպիսի վայրերով և գծերով, որ նրանք ըստ կարելոյն հայ ազգաբնակչութեան երես չտեսնէին: Խառն ազգաբնակչութիւն ունեցող

գիւղերի մէջ միայն Գիւրգերը, Խալամներն են ներկայացել և խօսել՝ իրենց ներշնչուած դասերին համաձայն։ — Ո՛րքան Հայեր ամենածանր խոշտանգումների են ենթարկուել՝ երբ համարձակուել են արուած հրամանից մի քիչ շեղում կատարել՝ օտար ճանապարհորդների առաջ։ — Հայ գիւղացիները իրենց տարազով շատ չեն զանազանում Գրգերից։ և դա էլ ի՞նչ անբաւարարութիւնների տեղիք չի տուել անփորձ ճանապարհորդը նրանց բոլորին նշանակել է Գրգեր՝ իրեն ասուածին համաձայն։ — Ոչ ոքից ծածուկ չէ, որ հարկերի ծանրութիւնը ընկած է, գլխաւորապէս, Հայերի վրայ՝ Հայաստանում։ Պետական այդ հարստահարիչ տուրքերի ապօրինի բաշխումը ստիպել է Հայերին՝ իրենց թիւը աւելի նուազ ցոյց տալ։ — Դեռ մի կողմ թողած այն՝ որ կեանքի, գոյքի, պատուոյ պահպանութիւն չգտնող տասնեակ հազարաւոր Հայեր հարկադրուած են եղել՝ Հայաստանից ծովափնեայ քաղաքներ իջնել և կամ գաղթել դէպի օտար երկիրներ։

Երբ իրականութիւնը այս է եղել, հասկանալի է է՝ թէ ի՞նչ մի առանձին արժէք կարող են ունենալ թրոտտէրների(*) կամ Քսեմէնէսների(**) և որանց նման ուրիշների տուած տեղեկութիւնները։

(*) Անգղիական հիւպատոս, պաշտօնով Հայաստանի մի քանի կողմերը այցելող 80-ական թուականներին, նշանաւոր է եղած իր թրքասիրութեամբը։

(**) Իսպանացի ճանապարհորդ. 1894-ի Սասունի ապրտամբութեանը թաղէչ է եղած։ Պօլիս գալով՝ Համիաից կաշառուեց, ինչպէս որ ժամանակին Ռեօլթերի գործակա-

երբ մի երկրի մէջ տասնեակ եւրոպացի գիտնականներ են խողխողուել՝ կառավարական թելադրանքներով՝ գուշակելով նրանց հետախուզութեան արդիւնքը։ Երբ մի պետութեան մէջ կեանքի պահպանութեան ամենափոքր երաշխաւորութիւն անգամ չի եղել և ճանապարհորդը երբեմն ծպտուած, երբեմն գաղտագողի, հազիւ կարողացել է մի քանի անկիւններ տեսնել, ու վերադառնալուց յետոյ՝ իր տեսածները, լսածները ընդհանրացրել է, զարմանալի ոչինչ կայ, որ Քիւնէի, Էլիզէ-Ռէկլիւի նման յայտնի աշխարհագրագէտների տուած տեղեկութիւնները՝ Հայերի թուի մասին՝ բոլորովին անճիշդ լինէին, քանի որ նրանց աղբիւրները, այդ մասին, բնաւ վաւերական չեն եղել և իրականութիւնից բոլորովին տարբեր։

Միայն այն իրողութիւնը, որ թիւքիայի մէջ պաշտօնական և ժողովրդագրական գիտութեան պահանջներին շատ ու քիչ համապատասխան մարդահամարի գրութիւն չի եղել, — դա ինքնին, որպէս փաստ, բաւական էր կասկածի ենթարկելու այն բոլոր տեղեկութիւնները, որոնք գալիս էին կա՛մ թուրք պաշտօնական և կա՛մ նրա ազդեցութեան ենթարկուած շրջաններից։

Լուծիւնը հեռագրեց և Ֆից-Ջէրալդը՝ Daily News-ին գրած իր թղթակցութիւնների մէջ՝ երեւան բերեց։ Ֆրանսիա, Անգլիա անցնելով՝ իր հրատարակութիւններով աշխարհ ողողեց, փաստելով որ Հայերը Հայաստանի մէջ մի զանցառելի քանակութիւն են, Սասունի մէջ Հայերն են իրարու կոտորել և Հայ Յեղափոխութիւնը իրօք արդիւնք էր Անգղիական թակարդների։

Մեծամասնութեան ու փոքրամասնութեան խնդիրը, մի անգամ ընդ միշտ, հեղինակաւորէն փակելու համար՝ Հայ Յեղափոխական Պատասխանատու Մարմինները, ինչպէս և Հայ Պատրիարքարանը, շարունակ պահանջել են Միջազգային մի Յանձնաժողովի կազմութիւն, որ իրերը տեղն ու տեղը քննէր և արդիւնքը հաղորդէր։ — Թուրք կառավարութիւնն է եղել, որ այդ վճռական գիրքից խոյս է տուել։

Մի փոքրիկ նմոյշ Թուրք կառավարական անբարեխղճութեան։

1912—1913ի «Օսմանեան Պարլամենտական ընտրութիւններէ» առթիւ, վիճակագրութեան նման մի տնտրակ մէջտեղ դրուեց, պաշտօնական, ապացուցանելու համար Հայերի թիւը Տաճկաստանի մէջ։ Այդ վիճակագրութեան համաձայն՝ Տրապիզոնի նահանգում (Տրապիզոն իր շրջականերով, Տրիպոլի, Կիրասոն, Օրտու, Իւնեա, Թերմէ, Սամսոն, Բաֆրա, Չարչամըա, Ճանիկի սանջակ, Փաթցա) միայն 6000 շունչ հայ կար։ Սա դեռ ամէնից լաւ ուսումնասիրուած վայրն է։ — Իրականութիւնն այն է, սակայն, որ դրա հնգապատիկ թիւն ունին Հայերը, եթէ ոչ աւելին։

Այդ ժամանակամիջոցին փորձ եղաւ, մի տեսակ *à la Turque* մարդահամար կազմել։ Արդ, Թուրք ազգայնականութեան չկամութիւնը՝ իր կոտորակումները և հանումները լաւ կերպով անելուց յետոյ՝ եկաւ խոստովանելու, որ Սեբաստիայի նահանգում 140,000 հայ կար։ Մինչդեռ առաջ՝ այդտեղ ընդունում էր 30,000ից ոչ աւելի։ Իսկ փաստն այն է, որ Հայերի թիւը 140,000ից էլ շատ աւելի բարձր է։ Երբ Սեբաստիայի

համար այդքան ազաւաղում կար, հասկանալի է թէ ինչ կը լինէր Հայաստանի խուլ անկիւնների մասին։

Երբ առում է թէ Հայերը մեծամասնութիւն չեն կազմում Հայաստանում և Կիլիկիայում, դա լոկ նախապաշարումի, պետական նենգամտութեան արդիւնք է, մի անհեթեթութիւն՝ որ հիմնուած է փաստերի, իրականութեան ազաւաղումի և խեղաթիւրումի վրայ։

Ազաւակիչ իսկութիւնը այն է, որ Հայերը թուի կողմից ջախջախիչ մեծամասնութիւն են կազմում Հայաստանի մէջ։

Յունաստանի, Բուլղարիայի ազատագրութեան օրերին, երբ այդ երկիրների ինքնավարութիւնը դարձել էր քաղաքական մի ճշմարտութիւն՝ ընդունուած բոլորի կողմից, այդ ժամանակ ոչ յոյները, և ոչ էլ Բուլղարները իրենց Մայր-Հայրենիքի մէջ ունէին այն թիւը, ինչ որ այսօր ունին Հայերը։

Քաղաքական խնդիրների մէջ, կրկնում ենք, վրձնական ազդակը մի ժողովրդի մշակոյթը, կուլտուրան, քաղաքակրթութեան աստիճանը, կենսունակութեան տարրերն են, թիւը մի առանձին նշանակութիւն չունի։ Իսկ եթէ դա մասնաւոր կարեւորութիւն ունի, ահա՛ հէնց այդ տեսակէտով էլ Հայերը այդ պայմանը լրացնում են։

Իրականութիւնը հերքելու համար՝ աւելի մեծ արժէք ունեցող փաստեր են պէտք, քան աշխարհիս ամենանենգ բռնապետութեան դաւադրական հնարամացութիւնները, — մի պետութեան՝ որի համար խաբերալուսիքներ, ստախոսութիւններ, ուրացումը դարձել է կառավարական մի դրութիւն, մի սիւսէմ, դարերից

ի վեր. վկայ դրան Արեւելեան Խնդրի Պատմութեան վաւերացման, սկզբից մինչեւ այսօր, բոլոր սոյնանման խնդիրների նկատմամբ:

Հայերը. — Բարեկամ թէ հակառակորդ, բոլորն էլ միաբերան խոստովանել են, որ Հայերը «ուշիմ», «խելօք», «աշխատասէր», «անտեսող», «ձեռներէց ոգի ունեցող»ներ են: Եւրոպացի ակնյայտնի շատ ճանապարհորդներ, նշանաւոր գիտնականներ Հայերին «Արեւելքի Զուիցերացիներ, Անգլո-Սաքսոններ» են համարել՝ իրենց «պայքարող», «ստեղծագործող», «արտագրող» կարողութիւնների համար: Դեռ մէկը չէ եղել, որ Հայերի մէջ նշմարած լինէր անշարժութեան, անտարբերութեան, ընկած տեղը մնացողի, ստեղծուած դրութեանը համակերպողի տրամադրութիւն: Պատմաբնախօսական այն երեւոյթը, որ ընդհանուր բառով կոչուել է աւիսկանութիւն՝ հեռու է եղել Հայերից: Նիրհող, քնարբու, ծոյլ, պղերգութեան մէջ իր հոգեկան հրճուանքը փնտռող յատկութիւնները հայինը չեն եղել: Նա գերազանցօրէն գործօն, նետուող, բմբոստ, մարտական բնաւորութեան տէր է եղել: Հայ ազգի ընդհանուր յատկանիշն է համարուել այն՝ ինչ որ շատ պատմիչներ անուանել են արեւմտականութիւն, եւրոպական մշակոյթ:

Միայն այն հանգամանքը, որ Հայերը կարողացել են մինչեւ ցարդ իրենց գոյութիւնը պահել և իրենց պատմական միջավայրի մէջ եւրոպական քաղաքակրթութեան արտայայտիչը լինելով՝ ներկայացել են որպէս ազգ, — դա ինքնին բաւական է ապացուցանելու նրա արժէքը, նրա մեծութիւնը: Մի կողմ թողած հինը,

արդեօք ընդհանուր յարգանք չի՞ ներշնչում այն պարզ իրողութիւնը, որ Միջին Դարերի մէջ՝ ասիական զանազան «խուժուժ» ժողովուրդների բերած ահեղ փոթորիկներին կուրծք տալուց յետոյ՝ նա դարձեալ մնացել է կենսունակ, պատենչի վրայ: Եւ սակայն՝ Պատմութեան այդ մրկալից օրերի մէջ շատ ժողովուրդներ կա՛մ անդարձ կորան և կա՛մ բեկորների վերածուեցան, Հայերն էին որ դիմացան և միշտ առաջ, առաջ քայլեցին:

— Եւ ո՛ւր է դրա գաղտնիքը:

— Հայը այն ազգերիցն է, որ օժտուած է ներքին վերածնող ոյժերով, ունի ամենաուժեղ անհատականութիւն, նրա հաւաքական գծերը անվերածելի են, ինքնուրոյնութիւնը՝ անխորտակելի: Հայը կրաւորական չէ, նրա սովորութիւնների, հոգու խորշերի, շղերի մէջ մտած, տիրապետած չէ այն ընդհանուր տրամադրութիւնը, ազգակը, որ կոչոււմ է ԱՅԼԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ (hétéronomie): Կան ժողովուրդներ, որոնք զուրկ են սեպհական կամքից, աւելի տրամադիր են ենթարկուելու, չունին ընդհանուր ներգործական բնաւորութիւն, նախընտրում են թոյլ տալ, որ իրենց հետ վարուին, ինչպէս որ աւստրիական թագուհիները կը ցանկանան, նրանք խոնարհում, լսում, հետեւում և գործիք են դառնում: Հայի մէջ տիրողը աւելի Ինֆանտարիստ ոգին է. նա ունի ինքնիշխանական ձգտում, տէր է ստոյիկեան՝ անկախ ոգու, ինչ որ բղխում է նրա մէջ շեշտուած անհատականութիւնից, ուժեղ գիտակցութիւնից: Հայը, ինչպէս զօրեղ նկարագիր ունեցող ուրիշ ժողովուրդներ, ունի իր ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՍԸ, իր հաւաքական անհատականութիւնը, որ այլեւս անվերածելի է: Նա պատ-

մութեան թատերաբեմի վրայ հասունացել, իր որոշ օր-
գանները ձեռք բերել, կազմաւորուել, դարձել է մի
առանձին պատմա-անհատականութիւն, որ ընդունակ է
հարուածելու, հարուածուելու, բայց միշտ մնալու,
գործելու, ստեղծելու կարողութեամբ: — Եթէ Հայը
պարտուել, մի րոպէ ընկել է անյաջող պայմանների
մէջ, նա չի յուսահատուել: Իր վէրքերը գոցել, ճրգ-
տել է նոր պայմաններ ձեռք բերել և վեր, վեր բարձ-
րանալ:

Հայը, հակառակ իր կամքին, Օսմանեան Պետու-
թեան մէջ մտաւ: Նա չհամակերպեց, թրքութեան հա-
նած ամենաբուռն հալածանքներից չտարուեց և ո՛չ
միայն իր վրայ խուժող ամէն տեսակ ալիքների վրայից
անցաւ, այլ կարող եղաւ միշտ բարձրանալ:

Թիւրքիայի մէջ ապրող «Եւրոպացիները, իրենց
ձեռք բերած Կապիտալիզմի ու իրաւունքների վրայ կրթնած՝
հոգեկան աւելի մեծ արիւթիւն ցոյց չեն տուել, քան
Հայերը՝ մէն միակ իրենց ներքին ոյժին յենուած: Եւ
դարերի ընթացքում ապրել կարողանալ ասիական մի
ամենաբարբարոս Պետութեան մէջ, ուր ընդհանուր կո-
տորածը ներքին իրական քաղաքականութեան բնական
դրութիւնն է եղել ու հայի գլխից էլ անպակաս, —
դա յատուկ կարող էր լինել միայն բարձր մշակոյթ
ունեցող մի ազգի: Նա միայն իր գոյութիւնը չի պա-
հել, այլ շարունակ կեանքի նորանոր օրգաններ ձեռք
բերելու յետեւից է եղել և միշտ էլ վերելի մէջ գլու-
նուել:

Թուրք դիակնացած պետութիւնը ո՛չ թէ օգտը-
տեց Հայից՝ վերածնունդու համար, այլ հանդիսաւո-

րապէս որոշեց նրան ազգովին բնաջնջել: Պատմութեան
մէջ եղած է աւելի մեծ եղեռն, քան հայկական կո-
տորածները, որ սառն և կանխորոշ խորհրդակցութեան
արդիւնք էին: Վերածնունդ ազգերի մէջ ուրիշ աւելի
բարձր, աւելի վսեմ, աւելի թրթռուն դիւցազներգու-
թիւն եղած է, քան Հայկական Յեղափոխութիւնը,
իր բոլոր ելեւէջներով:

Ու, այդ բոլորից յետոյ, 80ական թուականնե-
րից միայն իր ներքին ոյժերի վրայ կրթնած՝ Արեւելեան
Խնդիրը բաց անող Հայը ի՞նչպէս է ներկայանում այ-
սօր:

— Տնտեսական հողի վրայ մի՞թէ Հայը կատա-
րելապէս իշխողը, տիրապետողը չէ Հայաստանի մէջ:
«Անատոլու անսպառ շտեմարան» ասացուածքը կայ.
բայց ո՞վ չգիտէ, որ կառավարական շրջանների մէջ
գործածուող «Անատոլու» բառը Հայաստանը չէ: Եւ
այդ «անսպառ շտեմարանը» ստեղծողը Հայի ձեռքը,
Հայի բազուկը չէ. նա չէ՞ որ անջրգի դաշտերը, խո-
պան վայրերը արգասաբեր արտորայք է դարձրել և իր
քրտինքով ուռճացրել, բեղմնաւորել ու «Օսմանեան պե-
տական մակարոյծ ոյժերը» իր ուսերի վրայ պահել:

Որե՞ ձեռքն է երկրագործութիւնը՝ իր բոլոր
ճիւղերով: Ո՞վ է անապատ գետինները ճնշեստակաւ
արժեքների վերածողը: Խաւարակուռ Թիւրքիայի մէջ՝
երկրագործական կատարելագործուած մեքենաները
ներմուծողը Հայը չէ: Մեծ-Հայքի մէջ՝ հացահատիկ-
ների, հում նիւթերի արտադրողը հայ երկրագործը,
հայ գիւղացին չէ: Հակառակ ամէն հալածանքի՝ հայ
գիւղացիութիւնը հողի, երկրի իրական տէրն է: Եթէ

Նրա կալուածը ձեռքից խլուել է, դարձեալ նրա բազուկն է վարողը, ցանողը, հեճողը, կայսողը: — Կարնոյ, Վանի, Մուշի, Տիգրանակերտի, Խարբերդի, Սեբաստիայի վաճառականական հրապարակների վրայ դիզուած հացահատիկները հայ աշխատանքի արդիւնք են: Երկրագործական արտադրութիւնների հարիւրին 80ը Հայերինն է: Թափառաշրջիկ Քիւրդը, Վաչկատուն միւս ցեղերը, «սպառող» Թուրքը արտադրութեան մէջ չա՛տ քիչ բաժին ունին:

Հայաստանի մէջ, բացի Հայից, կա՛յ մի ուրիշ տարր, որ ճարտարագործութիւն ունենար: Որի՞ ձեռքին են բոլոր արհեստները: Առանց հայ ճարտարագործութեան, առանց հայ արհեստի՝ ոչ տիրող Թուրքը կարող էր ապրել, ո՛չ էլ միւս տարրերը: Արհեստները իր բոլոր ճիւղերով, բացառապէս, կեդրոնացած են Հայերի ձեռքին: Եթէ փոքր ու մեծ արտադրութիւնը գտնուում է Հայի ձեռքին, ո՞վ է այդ արտադրութիւնները շրջանառութեան մէջ դնողը, մի տեղից միւսը փոխադրող ազդակը. որի՞ ձեռքն է վաճառականութիւնը, գլխաւոր արտածութիւնը և ներածութիւնը, — դարձեալ հայի: Ո՞ր քաղաքի, ո՞ր գիւղի մէջ, մանաւանդ Հայաստանի, շուկան հայի ձեռքին չէ:

Եթէ Հայը տնտեսապէս տիրող, արտադրող, փոխանակող ոյժն է, զո՞ւրկ է եղել նա զինուորական յատկութիւնից, որին ա՛յնքան մեծ կարեւորութիւն են տալիս: Եթէ հին դարերի օրինակները մի կողմ թողնէինք, բաւական է աչքի առաջ ունենալ Հայ Յեղափոխութեան պատմութիւնը, համոզուելու համար՝ որ Հայը պահանջուած այդ յատկութեան մէջ աւելի վար-

պետ է, քան աշակերտ: Նոյն իսկ Թուրքերը իրենք վկայեցին հայի այդ ձիրքը. թողնենք Ռուսաստանի, Պարսկաստանի մէջ եղած դէպքերը, որոնք «զինուորական» յատկութեամբ պարծեցող ամէն ազգի պատիւ կարող են բերել, եթէ միայն դա իրօք պատիւ է: Բայց քանի որ այդ պայմանն էլ է նժարի մէջ առնուում, դրա համար էլ մատնանիչոււմ է իրականութիւնը, որ նա այդ էլ ունեցել է և ունի:

— Երբ առնում է որ Հայը կուլտուրական ժողովուրդ է, նա բարձր մշակոյթ ունի, այդ ասելիս՝ երբէք համեմատութեան չափ չէ առնուում շրջապատող ժողովուրդները՝ Քիւրդը, Թուրքը, Աւշարը, Լազը, Չէքէզը, — երբէք: Հայը նրա՛նցից անհամեմատ բարձր է, բախդատութեան եղբւր այդ տեղից չի գալիս: Հայը որպէս կուլտուրական ազգ՝ համեմատութեան է դրոււմ եւրոպական ազգերի հետ, գլխաւորաբար նրանց՝ որոնք դեռ երէկ Թուրք տիրապետութեան տակ էին և միայն որոշ պատմական ոյժերի պատճառով ազատագրուեցան: Հայ գրականութիւնը, հին ու նոր, նրա մամուլը, տպագրական գործը, կրթական ամէն տեսակ հաստատութիւնները՝ մի՞թէ մի առանձին հիացում չեն ազդել բոլոր անաչառ հետախուզողներին, երբ աչքի առաջ բերուին բոլոր աննպաստ պայմանները, որ հայ ազգի վրայ ծանրացել են: Եւ մի՞թէ՞ ազատագրող ազգերից շատերը գրանից աւելին ունէին սկզբնական այն օրերին մէջ, երբ իրենց բախտն էր որոշուում: Հայի դիրքի մէջ գտնուող ո՞ր ազգը աւելի մեծ թուով բարձրագոյն, միջնակարգ, տարրական կրթութեան տէր անձեր ունի: Հայ իգական սեռի կրթութիւնը յառաջա-

գլխութեան գովելի աստիճանի մէջ է գտնուում. կան շատ տեղեր՝ ուր կարգաւ-գրել չգիտցողները մատերի վրայ կարելի է համրել, ա՛յնքան որ քիչ են. իսկ Վանայ, Կարնոյ, Սեբաստիոյ, Կիլիկիոյ շրջաններում՝ Հայ ազգաբնակչութեան հարիւրին 70 — 80ը գրել-կարգաւ գիտեն: Ազատական, արհեստագիտական բարձր ասպարէզները մէջ գործող Հայերի թիւը պատկառելի գումարի է հասնում: Թիւրքիայի ո՞ր կողմերում բացարձակ տիրողը չէ եղած հայ բժիշկը, գեղագործը, ճարտարապետը, երկրաչափը, քիմիագէտը, փաստաբանը, հողագէտը, նկարիչը, արձանագործը:

Չկայ մտաւոր գործունէութեան մի ասպարէզ, որ հայը իր արժանաւոր ներկայացուցիչները ունեցած չլինի: Հետեւապէս՝ «ընդունակ» ազգերի շարքի մէջ նա իր պատուաւոր տեղն ունի, երկար ժամանակներից ի վեր. — այդ առարկութիւնն էլ վերանում է:

Ու այդ բոլոր յատկութիւններով օժտուած կենսունակ ազգը, վստերական բոլոր տեղեկութիւններով հաստատուած, այսօր 3 ուկէս միլիոն թիւ է կազմում իր Մայր-Հայրենիքի՝ Հայաստանի ու Կիլիկիայի մէջ: Դրա վրայ պիտի աւելացնել ո՛չ միայն միւս գաւառամասերի մէջ ցրուած Հայերին, այլև բոլոր նրանց, որոնք քաղաքական, տնտեսական աննպաստ պայմաններից մղուած՝ պանդխտել, գաղթել են Ամերիկա, Բուլղարիա, Ռումանիա, Յունաստան, Կովկաս, Եգիպտոս, և այլն. — նրանք բոլորը Հայաստանի ծոցիցն են դուրս եկած և առաջին պատեհութեամբ այնտեղ վերադարձողներ են:

Հայ ազգը, որ խաչուել, մարտիրոսուել է, և սակայն կարողացել է ապրել, որ իր ազատութեան

համար արեան գետեր է հոսեցրել, բայց կռուի պատնէշից էլ երբէք վայր չի իջել. մի ազգ որ մէն մինակ իր ոյժերին կրթնած՝ «Կարմիր Սուլթանի» բռնապետութեան՝ կռանի առաջին հարուածը իջեցրեց, «Երիտասարդ Թուրք» սակաւապետութեան դէմ ամենաուժեղ ընդդիմադիր տարրը հանդիսացաւ. մի ազգ՝ որ երկա՛ր տարիներից ի վեր, յեղափոխական սուրը ձեռքից բաց չը թողեց և Ասիայի մէջ նոր գաղափարների, նոր ըսկզբունքների ջահակիրը, ռահվիրան հանդիսացաւ, — նա պիտի ունենայ իր Քաղաքական Ինֆլաւարուքիւնը, եթէ մարդկային գործերի մէջ, իրօք, կայ արդա՛րութիւն, որովհետեւ դա կը լինէր Արդարութեան արդարութիւնը:

ՄԵԾ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Արեւելեան խնդրով մասնաւորապէս շահագործուող Մեծ Պետութիւնները ունեցել են համաշխարհային քաղաքականութիւն։ Աշխարհիս բոլոր մասերի մէջ ծագած քաղաքական և տնտեսական խնդիրները նրանց հետաքրքրել են։

Նապոլէոնական արշաւանքներից յետոյ՝ մէջտեղ եկաւ Եւրոպական Ներդաշնակութիւնը (Concert)։ Դրանով որոշեալ մի մարմին — առաջին անգամ Փառապետութիւն, յետոյ Հնգապետութիւն, ներկայումս վեցապետութիւն — ներկայացուցիչը եղաւ Եւրոպական ընդհանուր ընաւորութիւն ունեցող բոլոր խնդիրների։ Արեւելեան խնդիրը նրանց արտաքին քաղաքականութեան մէջ առաջին տեղը զբաւեց. այս տեսակէտով՝ իսկապէս՝ նա Արեւմտեան խնդիր էր դարձած։ Որովհետեւ նրանցից ամէն մէկը տարբեր շահեր է հետապնդել, ուստի իրենց մէջ շատ քիչ անգամ ընդհանուր համաձայնութիւն է եղել, աւելի՛ տեղի է ունեցել հակաճանդարձութիւն և անհամաձայնութիւն։ Եւ այդ պատճառով էլ, ընդհանուր Եւրոպայի անունով խօսող այդ հաստատութիւնը շատ դանդաղ է ընթացել, քիչ գործ է տեսել

և իր ներքին անհամաձայնութիւնների պատճառով էլ, յաճախ, մեծամեծ շարիքների տեղի տուել։ Թուրք պետական անձերը՝ օգտուելով նրանց փոխադարձ թշնամութիւններից, մի կողմից շարունակել են ճնշել Նուաճուող և ազատագրութեան ձգտող ազգերին. միւս կողմից՝ ջանացել են սաստկացնել, վառ պահել նրանց հակամարտական տենչանքները՝ հողային զիջումներ անելով, զանազան մասնակի արտօնութիւններ տալով։

Թէև ներդաշնակութեան բոլոր անդամների ներքին համոզումն է եղել, որ Թուրքիան անպայման պիտի մեռնի, բայց և այնպէս՝ նրանք թոյլատու են եղել, որ նա իր գոյութիւնը քաշկրտի, որովհետեւ ներկայացած շատ պատեհ ըողակներին՝ ընդհանուր համաձայնութիւնը պակասել է իրենց մէջ։

Քայքայել Թուրքիան, տիրել, խլել նրա զանազան մասերը, ի հարկին՝ ազատագրուելու ձգտում ունեցող ազգերին բաժիններ տալ. — սա Մեծ Պետութիւնների յարձակողական քաղաքականութիւնն է եղել՝ յաջող պայմանների մէջ։ Իսկ անհամաձայնութեան ըողակներին, նրանցից ամէն մէկը աշխատել է նոյն այդ Թուրքիան պահպանել, հովանաւորել, նրա պաշտպանը հանդիսանալ։ Թէև դա չի խանգարել, որ այդ պարագային, նրանցից խրաքանչիւրը չաշխատէր նրա մարմնի մէջ քաղաքական, տնտեսական ազդեցութեան նոր շրջաններ ստեղծել և կապիտալիստական շահագործումը աւելի ներդրած դարձնել, աւելի լայն չափերի հասցնել և սա էլ եղել է իրենց պահպանողական, հովանաւորող քաղաքականութիւնը։ Ուստի, կրնանք անմիջապէս,

եթէ հնար է. իսկ եթէ ո՛չ, յապաղեցնել, թոյլ չտալ որ մէկ ուրիշը ուտէր, մինչև որ յարմար վայրկեանը գար և դարձեալ պատառը դէպի իրեն դառնար. — սա է եղել բոլոր մեծ շահագորդուողների ընդհանուր հոգեբանութիւնը:

Մի կողմից Մեծ Պետութիւնները, առանձին առանձին, և հաւաքաբար, սիջաւստրեան պատմական իրաւունք են ձեռք բերել և այդ հիմունքով միջամխուել են թիւրքիայի բոլոր ներքին գործերի մէջ, իրենց երկրամասերի շարունակութիւնը տեսնելով այնտեղ. միւս կողմից՝ նրանք փաստել են նրա անկախութեան, անբողոքութեան, անձեռնմխելիութեան պէտքը:

Սրանք բոլորը հակագրութիւններ էին, որոնք՝ շահերի տարբեր դասաւորումների հետեւանքով՝ դալիս էին պահպանելու մի դիակ պետութիւն, որ իր գոյութեան իրաւունքը շատ վաղուց կորցրել էր: Դրանք բոլորը հակաբնականութիւններ էին, աքացիներ՝ ուղղուած պատմութեան հոսանքի դէմ:

Ստեղծուած իրերի այդ դրութիւնը յաճախ ունեցաւ իր աղէտալի հետեւանքները և մասնաւորապէս արտացոլացաւ Հայկական Դատի վրան:

Հայ ազգը, անցեալի մէջ, մի աղաղակիչ անարգարութեան զոհ եղաւ: Հայկական Դատը ո՛չ մի մասնաւոր կնճռոտութիւն էր ներկայացնուս, եթէ նա պէտք եղած կերպով ուսումնասիրուած, ճանչցուած լինէր ժամանակի պատասխանատու քաղաքագէտների, գործավար դիւանագէտների կողմից: Նրա անմասնական լուծումը սպառնալիք չէր ո՛չ մի պետութեան շահերին, ո՛չ մէկի պատմական ձգտումները վտանգելու բնոյթն

ունէր նա, եթէ ուղիղ կերպով հասկացուէր, այնպէս՝ ինչպէս որ կար: Հայը թիւրքիայի մէջ ամենակենսունակ տարրն էր, — նա չճանչցուեց, մնաց զրպարտութիւնների, չարամտութիւնների առարկայ. նրա պահանջները աւելի քան համեստ էին, բայց դիտմամբ չափազանցուեցան վարպետ և վարձկան բերանների կողմից:

Եւրոպական կապիտալիստական մրցակցութիւնը ուղեց «յարիֆը» պահել, հայ ազգի թափած արեան վրայից կաւուրջներ ստեղծելով, բայց այդ «չարիքը» իր գլխին դառն փորձանքներ բերող ազդակներից գլխաւորը դարձաւ:

Դա անցեալի հոմար: Գանք ներկային:

Քաղաքական ինքնավարութիւն Հայաստանի և Հայկական կիլիկիայի համար. — սա է հայ ազգի արդար պահանջը, որ Պատմութեան, Քաղաքակրթութեան պահանջն է միաժամանակ: Դա մի տարրական իրաւունք է հայ ազգի համար՝ ապրելու, զարգանալու, իր ընդունակութիւնները երեւան բերելու և ընդհանուր մարդկութեան գործօն, աշխատասէր, օգտակար մի անդամը մնալու: Առանց հայ ազգի՝ մարդկութիւնը իր մի կարեւոր անդամից կը զրկուէր:

Մեծ Պետութիւնների շարքի մէջն է ե՛ւ չտես Գերմանիան. բայց մենք նրանից ոչինչ չենք պահանջում, ա՛յն պարզ պատճառով, որ նա միշտ փոքր ազգերի անհետացման քաղաքականութեանն է հետապնդել: Համագերմանականութեան ղեկավարիչ ոկզբունքները բոլոր երկրների համար են, նա ակնյայտնի կեր-

պով Տիրող Տարրի կողմը բռնեց՝ Արեւելքի մէջ գործօն դեր խաղալու օրից։ Հայկական կոտորածների գործադրող ոյժերից մէկն էլ ժամանակակից Գերմանիան եղաւ։ Արեւելեան թատերաբեմից նրա իսպառ չքացումը քաղաքակրթութեան համար շահ կարող է նկատուիլ։ Վենդերին, Լեհերին ուտող, փճացնող մի պետութեան ղեկավարիչ դասակարգերից մենք ի՞նչ կարող էինք պահանջել։ Հայ ազգի թափած արեանը պատասխանատու կը մնայ նա՝ Պատմութեան առաջ։ այդ չի՛, ուռացուիլ հայ ո՛չ մի սերնդի կողմից, քանի որ բուրժուական, միլիտարիստական Գերմանիան գոյութիւն կունենայ։

Աւստրո-Հունգարիայից սպասելիք ո՛չինչ ունինք։ նա էլ իր սահմանների մէջ մի տեսակի թիւրքիա է։

Գերմանիայի, Աւստրո-Հունգարիայի մէջ պատմական անարդարութիւնը բարձր ի գլուխ կանգնած կայ։ Այն տեղերում ազատագրութիւնը ազգեր կան, որոնք աչքները չորս կողմ՝ են դարձրել և անձկանօք սպասում են «իրերից անբաժան արդարութեան» ձայնի ալիքներին, որ աշխարհակալական պատնէշները խորտակէին։ Նրանք հայ ազգի ընկերներն են, և ո՞վ չէր ուզիլ, որ Գերմանիան, Աւստրո-Հունգարիան փշուէր, խորտակուէր, իւրաքանչիւրը իր ազգագրական, ժողովրդագրական սահմանների մէջ մտնէր և հարստահարուող, ճնշուող ազգերը՝ Լեհ, Սերբ, Սլովաք, Ռումէն, Իտալացի, Խրուատ, Ալգաս-Լօրէնցի իրենց փայլած իղձերին հասնէին։ Հայ ազգը՝ իր ուժերի սահմանների մէջ՝ այդ նպատակի գործաւորներից մէկն է արդէն, որոշ կերպով և դրականօրէն Դաշնակիցների

կողմը բռնելով և տասնեակ հազարաւորներ պատերազմի թէ՛ արեւմտեան և թէ՛ արեւելեան թատերաբեմը հանելով։

Հայ ազգը սպասելիք ունի Անգլիայից՝ մարդկային, ազգերի իրաւունքների պաշտպան այդ դասական տնկարանից։ Անցեալի մէջ Անգլիան անկեղծ ճիւղեր արաւ Հայկական խնդիրը լուծելու։ անձանօթ չեն ժամանակի յարուցած խոչնդոտները։ նա մինակ մնաց և աւելի առաջ երթալ չկարողացաւ։ Բայց այսօր, երբ վճռական րոպէն մօտեցել է, իրաւունք չէ՞ սպասելու, որ ինքն իր պատմութեանը, իր անցեալին, իր ղեկավարիչ սկզբունքներին հաւատարիմ, հետեւողական մնար։ Պիտտ Մեծից մինչև, մօտաորապէս, 80ական թուականները, իր գիւտնագիտութիւնն է և ղեկ, պատմական որոշ հոսանքների առաջ, պահպանել թիւրքիան, իր շահը կցել էր նրա գոյութեան հետ, և դրա համար էլ ահագին զոհողութիւններ է տուել։ Եթէ նա չլինէր, Օսմանեան Պետութիւնը վաղուց կործանուած կը լինէր։ Արդ, ինքը որ առաջ թիւրքիայի պաշտպանողը, հովանաւորողը, նրա անկախութեան, ամբողջութեան ջատագովն էր, — այժմ, երբ այդ բոլորը իր դէմ դարձան և իր է՛ն կենսական շահերին սպառնացան, մի՞թէ ինքը առաջինը չպիտի ցանկանար, ամէնից զօրաւոր աշխատողներից մէկն էլ ինքը չպիտի լինէ՞ր, որ կործանուող թիւրքիայի փլատակներից, նրա բաց թողած վայրերից դուրս գար ինքնավար Հայաստան և Կիլիկիա։ Հիմայ, սյուեւս, հակամարտ Ռուսիա չկայ։ Պատմութիւնը նրանց երկուսին էլ միացրեց և դարերի ընթացքում տիրող ներհակ ձգտումներին վերջ

տուեց ու երկուսին էլ մի ընդհանուր գծի վրայ դրեց՝ մեռնող թիւրքիայի հանդէպ: Երէկ իր նաւերը Տարուսի լեռնաշղթան չէին կարող բարձրանալ, — համաձայն. բայց այսօր, երբ նրանց բարձրանալը կատարուած իրողութիւն է...: Պատմութիւնը եկաւ որոշակի ցոյց տալու՝ թէ ուժեղ թիւրքիայի դոյութիւնը միշտ կարող է վտանգ սպառնալ Անգղիային: — Եգիպտոսի, Պարսից ծոցի տէրը իր քաղաքագիտական իմաստութեան նոր ապացոյցը չպիտի տա՞ր՝ իր նոր ստացուածքների հիւսիսային սահմանների մէջ զետեղուած ինքնավար Հայաստան, Կիլիկիա տեսնելու: չէ՞ որ փոքր պետութիւնների, փոքր ազգութիւնների ինքնավարութիւնը իր արտաքին քաղաքականութեան անկիւնաքարն է եղել, նամանաւանդ Միջերկրականի աւազանի շուրջը: «Հայ ազգին ծառայելը, քաղաքակրթութեան, մարդկութեան ծառայել է»: — Ժամանակը եկած է, որ իր մեծ որդու՝ Գլադստոնի խօսքը իրականութիւն ստանայ, քանի որ դա պատմութեան ակփփումն է և արդարութիւնը:

«Ազգութեանց սկզբունքը» իրեն արտաքին քաղաքականութեան մի ազդակը դարձնող, փոքր ազգերի ազատագրութեանը ազդու օրէն օգնող՝ «ասպետական» Ֆրանսիան ուրիշ ի՞նչ ղեկավարիչ սկզբունք կարող էր ունենալ, քան ինքնավար Հայաստան տեսնելը: Մի՞թէ հայ ազգը Մաքոնիտների, Լիբանանցիների սրժէքը չունէր:

Կիլիկիայի մէջ Հայկական պետութիւն ստեղծելը՝ Նապօլէօն Գ. ի ծրագրի մէջ եղել է:

Եթէ առաջ աշխարհագրական դիրքի աննպաս-

տութեան, մրցակցութեան տեսութիւններ կային և ինքը իր միլիոններն էր թափում թրքական դանայեան կարասը, — ահա՛ ամէն բան իր դէմ՝ դարձաւ: Դարձեալ իրեն նախկին «ասպետական» քաղաքականութեանը հաւատարիմ՝ պիտի մնա՞ր, — որովհետեւ փոքր ազգերի ազատագրութիւնը, փոքրիկ պետութիւնների յառաջանալը, թիւրքիայի աւերակների միջից, համընթաց են իր պետական շահին:

Այսօր իրերը բոլորովին փոխուած են և ամէն բան իր սեպհական ձեւով ու գոյնով է դուրս եկած: Երկուութիւն այլեւս չկայ: Ի՞նչ էր գրում Պրն. Կամբօնը դեռ 1894, Փետրուարի 20ին(*): Դա հետաքրքիր և պատմական վաւերացում չէ:

«Հայաստանը չի կազմում, — ինչպէս Բուլղարիան և Յունաստանը, — մի երկիր՝ որ իր բնական սահմանները ունենար, կա՛ն ազգաբնակչութեան համախըմբումով սահմանագծուած լինէր: Հայերը ցրուած են թիւրքիայի շուրս կողմերը. նրանք ամէն տեղ խառնուած են միւսլիմանների հետ: Աւելացրէք դրա վրայ այն՝ որ Հայաստանը արդէն բաժանուած է թիւրքիայի, Պարս-

(*) Տեղեկագիր ուղղուած նախարարական խորհրդի նախագահ և արտաքին գործոց նախարար Պր. Կազիմիր Պէրէէին: Պր. Պ. Կամբօնը, այդ ժամանակ, Ֆրանսիական Հասարակապետութեան Կ. Պօլսի դեսպանն էր: Նա յայտնի է որպէս հայասէր և Հայկական Դատին շատ մեծ ծառայութիւններ մատուցանող: Livre jaune 1893—1897, թիւ 6:

կաստանի և Ռուսաստանի միջև, և այն դէպքում, շատ անհաւանական, երբ, մի պատերազմի հետեւանքով, Եւրոպան կառավարէր Հայաստան ստեղծել, — գրեթէ անկարելի պիտի լինէր այդ նոր պետութեան սահմանները հաստատել, ճշգրել:

«Միևնոյն դժուարութիւնները կան, եթէ ուզուէր արտօնուած մի նահանգ՝ հաստատել, որ ունենար կիսա-ինքնավարութիւն: Ո՞ւր տեղից է սկսում, ո՞ւր է վերջանում Հայաստանը: Մնում է բարենորոգումներ խոստումը: Բայց յայտնի է թէ Թիւրքիայի մէջ ինչ արժեքնան այդ տեսակի խոստումները:

«Բարենորոգում ներմուծելու համար՝ նախ ամէն բան պէտք է բարեկարգել: Իսկ ինչ որ վերաբերում է մասնաւոր, թեթեւ բարւոքումներին, որ Հայերին գուցէ 10 տարի սրանից առաջ բաւականութիւն տար, երկիւղ կարելի է կրել, որ այժմ այլեւս նրանք դրանով չը բաւականանան:

«Ուրեմն, Հայկական Խնդրին հնարաւոր լուծում չկայ. նա բաց կը մնայ և Թուրքերը իրենց վատ վարչութեամբն ու անչարժութեամբը միշտ կը թունաւորեն այդ խնդիրը: Ժամանակ առ ժամանակ կատարուող բարձրարոսական դէպքերը աւելի խիստ գանգատների տեղի կը տան և ապստամբութիւնների պատճառ կը դառնան: Անդադար վերակրկնուող այդ միջադէպերը եւրոպական մամուլը նիւթ կանէ, հասարակական կարծիքը և քրիստոնեայ երկիրները կարեկցութիւն կը զգան դէպի հալածուողները, չարժումը՝ որ այսօր սահմանափակ է Անգլիայի և Միացեալ-Նահանգների մէջ, շուտով կը տարածուի ուրիշ ազգերի մէջ էլ, Բերլինի

Դաշնագրութիւնը սեղանի վրայ կը գայ և Միջամտութեան անհրաժեշտութիւնը կը բացուի: Վա՞ղը կը լինի այս, թէ՞ մի քանի տարուց յետոյ — չենք կարող ո՛չ մի թուական որոշել:

«Ինչ որ կարելի է ասել, դա այն է՝ որ Թիւրքիայում՝ ամենատարօրինակ դրութիւնները երկար ժամանակ պահպանուում են և ամէն օր էլ կարելի է սպասել, որ այդ իսկ դրութիւնները ճաթաւին, — և դրա մասին չպէտք է զարմանալ»:

Այդ օրումանից Պատմութիւնը և դէպքերը եկան որոշակի ցոյց տալու, Ֆրանսիայի աջակցութեամբ, որ հայ ազգի իրաւասութեան սահմանները՝ Կիլիկիայի հետ միասին, վեց նահանգներն էին. — Էրզրում, Վան, Բիթլիս, Դիարբէքիր, Խարբերդ (Մամուրէդ-իւլ-Ազիզ) և Սըվազ — որոնք իրենց աշխարհագրական սահմաններն ունէին և կազմում էին մի ամբողջութիւն: Մայիս 11ի ծրագիրը, որի աշխատող գործաւորներից մէկն էլ Ֆրանսիան է եղել, և նրանից յետոյ եկող Միջազգային վաւերացումները այդ տարածութիւնը հայ ազգի պահանջների սահմանն են նկատել:

Հայերի թիւը հիմա աւելի ճշգուած է:

Թիւրքիան անբարեկարգելի մնաց:

Տեղի ունեցաւ եւրոպական բոցավառումը. ո՛չ միայն Բերլինի Դաշնագրութիւնն է պատռտուած, այլև նրանից առաջ և յետոյ եղողները:

Օսմանեան պետութիւնը՝ այդ «տարօրինակութիւնների» միջնաբերդը՝ փլոււմ է:

Փլցնող բազուկներից մէկն էլ հայ ազգն է:

Սրդ, մի ազգ՝ որ անհուն զոհողութիւններ է ա-

բել և Թիւրքիայի քայքայիչ ոյժերից մէկն է եղել, — երբ արդարութեան ժամը հնչի, կշիռքը դրոխ և հաշիւները մաքրուելու օրը գայ, — իրաւունք չէ՞ր ունենալ իր պատմական ձգտումները իրագործած տեսնել: Պրանսիան, այդ դէպքում, ուրիշ ի՞նչ ուղեգիծ կարող էր բռնել, քան ինքնավար Հայաստանի ստեղծութիւնը, իրականանալը. և դա չէ՞ր լինիլ իրերի բնաւորութիւնից բղխող ազազակիչ արդարութիւնը:

Հայ ազգը այդ յոյսը ունի Պրանսիայից և սպասում է:

Ռուսաց քաղաքականութիւնը արեւելքի մէջ ամէնից յարատեւը, շարունակականը ու ցայտունն է եղել: Պետրոս Մեծի օրից սկսած՝ երբ «Ազովի վրայ առաջին պատուհանը բացուեց», Թիւրքիայի քայքայումը, վերջնական տապալումը սեւեռուն գաղափար է եղել: Տիրել, նուաճել նրա զանազան մասերը՝ մինակ և կամ ուրիշների հետ նախնական համաձայնութիւններ կայացնելով. եթէ դա հնար չէ, ապա պաշտպանել, հովանաւորել, հակառակորդների ձեռքը չընկնելու, մինչև որ նոր կտորներ իւրացնելու յարմար բոլորներ գան. — պատմական այդ երկու քաղաքականութիւնը միեւնոյն նպատակին են ծառայել՝ տարբեր ուղղութիւններով:

Իր քաղաքականութեան հիմունքներին անհամապատասխան չի եղել Թիւրքիայի տիրապետութեան տակ եղող փոքր ազգերի ազատագրութեան գործը: Որքան որ Օսմանեան Պետական մարմնից հողային զանգուածներ կտրուէին, ինքնավար, անկախ երկիրներ և պետութիւններ յառաջանային՝ առանց թշնամական դիրք ունենալու դէպի իրեն, դա աւելի լաւ. — այդ

գաղափարը իր մօտուոր և հեռուոր քաղաքական հաշիւների տարրերից մէկն է կազմել: Սլաւոն, Ռոյն, Ռումէն ազգերի ազատագրութեան գործը ռուսական գործոն աշակցութեամբ է եղած՝ այդ մտածմունքով:

Թիւրքիան, օրհասականին յատուկ բնազդով, որքան որ երբեմն ռուսական զրահապատ թաթի տակ տափակցել և ասիական շողոքորթութիւնների է գիմել՝ նեղն ընկած ժամանակը, — այնու ամենայնիւ՝ նա միշտ մնացել է Ռուսաստանի անհաշտ, սխերիմ թշնամին: Որպէս իր «Ժառանգական թշնամու», նա Անգղիային, Պրանսիային, Աւստրո Հունգարիային, ևն., ևն., շարունակ գրգռել է Ռուսաստանի դէմ, նրանց փոխադարձ հակամարտ ձգտումներից օգտուելով. նա միշտ էլ գտնուել է Ռուսիայի թշնամիների բանակի մէջ:

«Արեւելեան քրիստոնեաների պաշտպան»ի տիտղոսն էր իր վրան առել Ռուսիան: Դրա հակառակ թէզը ունէր Թիւրքիան: Սա էլ իր արտաքին քաղաքականութեան գլխաւոր յենակէտն էր արել՝ քայքայել Ռուսիան և նրա աշխարհակալութեան տակ եղող մահմէտական ցեղերը ազատագրելով՝ իր հետ միացնել: Թրքական ազգայնական, համիսլամական, համաթլքական քաղաքականութիւնը շատ հին ծագում ունի. Համիդը և «Երիտասարդ Թիւրքերը» արդէն եղածը էլ աւելի չեչտեցին, էլ աւելի խորացրին, նրան աւելի որոշ ուղղութիւն և ձեւեր տալով:

Ռուսիան իր ծաւալման բնական սահմաններն է համարել՝ փռուել, տարածուել Թիւրքիայի վրայ. նրան ողողել, ծածկել, խեղդել իր ալիւրների մէջ. — Թուրք պետութեան թէզը դրա հակադրութիւնն է եղել: Ու

պայքարը՝ անողոք, անընդհատ, դարերից ի վեր շարունակուել է երկու պատմական ասոյեանների միջեւ:

Հակամարտական այդ ուղղութիւնների մէջ, ռուս քաղաքական արտաքին գործերը վարողները, սկզբի օրերում, ԲՍՐԵՍՅԱՆՍԿԻՍՎ փերաբերումնք են ունեցել դէպի Հայերը: Պարսից և Թրքաց պետութիւնների քայքայման գործի մէջ՝ նրանք ջանացել են Հայերին իրենց յենակէտերից մէկն անել: Եկատերինէ Բ.ը, երբ օսմանեան «խարխլած» պետութեան վերջնական բաժանման ծրագիրն էր կազմում, — ինչ որ Պատմութեան մէջ յայտնի է «Յունական ծրագիր» անունով, — իր մտածումների տարրերի մէջ որոշեալ տեղ էր տուել Հայկական Պետութեան վերահաստատութեանը: Միջերկրականի աւազանում, Բալքաններում, նա ուզում էր իրեն կռուան անել Սլաւոն, Յոյն ազգերը, Բիւզանդական կայսրութիւնը վերանորոգելով. իսկ Մեծ Հայքի տարածութեան մէջ՝ իրեն աջակից էր ցանկանում տեսնել Հայերին՝ Հայկական Պետութիւնը վերաստեղծելով՝ ռուսական հովանաւորութեան տակ: Այդպիսով նա մտածում էր վերջին հարուածը տալ՝ «բարբարոսութեան բոյն», «մեռնելու դատապարտուած» Թիւրքիային: — Դա մի հսկայ ծրագիր էր, որ պատմական գոյութեան իրաւունք ունէր և բոլորովին համապատասխանում էր ռուսական մնայուն շահերին: Կեանքը ինքնին արդէն այդ ծրագրի մի մասը իրականացրեց՝ թէև մի փոքր տարբեր ելեւէջներով:

Վերջին ժամանակներս, ռուս կառավարական անձեր եղան, որոնք իրերի բոլորովին սխալ մեկնաբանութեամբ, հակառակ քաղաքականութեան հետեւեցին.

ինչ որ Պատմութեան ցաւալի էջերից մէկը կը մնայ:

Դօնդուկով Կորսակովի, Պլեհվէի, Գօլիցկինի, Լօբանովի ևն., հետապնդած նպատակները Հայերին քնասելուց աւելի՝ փշրում էին ռուսական մնայուն շահերի արմատները: Նրանք իրականութիւնը լաւ կերպով կը ռաւած, ճանչցած, գնահատած չլինելով՝ առաջնորդեցան Պրուսական ինկերական սկզբունքներով. կոպիտ ոյժին ամենակարող զօրութիւն տուեցին, համոզուած լինելով, որ պետական բարձրագոյն մի քանի կարգադրութիւններով՝ ցանկացած ամէն հակաքնական նպատակների կարելի էր հասնել:

Պատմութիւնը եկաւ որոշակի ցոյց տալու, որ 1895 Մայիս 11ի ծրագրի գործադրութեան դէմ բռնած ռուսական դիրքը, իր բոլոր գծերով, համապատասխան էր միմիայն գերմանական կայսերական շահերին: Ռուսիան այդ օրերի մէջ, աղէտալի մի սխալով, ղեկավարուեց բացառապէս համագերմանական արեւելեան քաղաքականութեամբ. նա իր շահերին տրամագծօրէն հակառակ ուղղութեան մէջ գտնուեց:

Ժամանակը ամէն ինչ ճշդեց: Ռուս կառավարական շրջանները հետզհետէ սկսեցին իրականութեան աւելի մօտիկանալ: Վերջին տարիների իրենց բռնած դիրքը գալիս էր, մասամբ, շտկելու անցեալ սխալները:

«Հիւանդ Մարդը» հոգեվարքի երկար շրջանից անցնելով՝ հիմա մեռնում է: Պատմութիւնը ծափահարում է Ռուսիային, որ ասիական բարբարոսութեան վերջին կայանը եղող Թիւրքիայի անկման ամենահզօր ազդակներից գլխաւորն է եղել: Թուրքստանի մէջ գտնուող որջ-իշխանութիւնները և Օսմանեան Պետու-

թիւներ քայքայելով՝ Ռուսիան ընդհանուր քաղաքակրթութեանը մեծ ծառայութիւն է մատուցել :

Ռուսիան յառաջագլխից, եւրոպական քաղաքակրթական հիմունքներով առաջնորդուող մի պետութիւն է : Նա մտած է ընդհանուր պատմութեան պրոցեսի մէջ : Քաղաքակրթութիւնը, գիտութիւնը, մարդկային ընկերութիւնը վարող օրէնքները նրան կը մօտենան, կը շաղախեն, կը թրեն և նրանից կը պատրաստեն, կը կերտեն այն՝ ինչ որ անխուսափելի է, ինչ որ աւելի զարգացած պետութիւնների և ազգերի կեանքի մէջ արդէն կատարուել է : Դա ընդհանուր օրէնք է :

Արդ. պատմական այս տարրալուծող, քայքայող, շինող և վերահաստատող շրջանի մէջ՝ ուրիշ ի՞նչ մի աւելի թանկագին տարր կայ, Արեւելքի մէջ, քան Հայ Ազգը : Իր կարողութեան սահմանների մէջ՝ հայը նուազ ծառայութիւն չի մատուցել մարդկութեան :

Հնդկաստանի, Աֆրիկայի մէջ՝ Անդղիական կայսրութիւնը իր տիրապետութեան սիւները դրել է մի կարգ ինքնավար, կիսանկախ երկրների և Պետութիւնների գոյութեան վրայ . նրա իրական և հաստատուն նեցուկները սեպհական կեանքի տէր Քաղաքական Միութիւններն են : Այս օրերիս մէջ, «Հզօր», «Մեծ» Պետութիւնները տարբեր ընթացքի չեն կարող հետեւիլ : Ժողովուրդներին այլեւս անկարելի է կտրտել, մանրացնել և իրենց ցանկութեան հակառակ քաղաքական բաղկացութիւնների մէջ դնել :

Ինքնավար Հայաստան. — դա պատմութեան անհրաժեշտութիւններից մէկն է : Թիւրքիայի փլատակներից քաղաքական այդ վերածնունդը պիտի գայ : Եւ

դա ինչով հակառակ պիտի լինէր ռուսական լաւ, ուղիղ կերպով մտածուած շահերին : Իր սեպհական ինքնավարութիւնը ունեցող հայ ազգը ո՛չ մի սպառնալիք կարող է լինել հսկայ Ռուսիային՝ թէ՛ ներկայի և թէ՛ ապագայի մէջ : Ընդհակառակը, Ասիական խաւարի, յետադիմական յորձանքների մէջ. Ինքնավար Հայաստանը բնական աջակիցը կը լինէր նորագոյն Ռուսիային՝ քաղաքակրթութեան անսահման յառաջագլխութեան մէջ :

Ռուսիայի իրական շահերի տեսութեամբ առաջնորդուող պետական անձը ամենաախալ քայլն արած կը լինի. եթէ ինքնավար Հայաստանի իրագործումը իր ընդհանուր ծրագրի մի էական կէտը չդարձնի՝ այս օրերիս մէջ :

Նա ձեռք պիտի առնի հին, եկատերինէ Բ. Բ. քաղաքականութիւնը, և առաջին պաշտպանը պիտի լինի ինքնավար Հայաստանի յառաջանալուն, — դա է պահանջում իր թէ՛ մօտաւոր և թէ՛ հեռավոր շահը . դրա հակառակը կը լինէր մի նոր ցաւալի սխալ :

«Խրիմի պատերազմը» իր վրէժը լուծեց : Մեռած մի դիակ պաշտպանելու համար՝ Պրանսիան, Անգղիան այլեւս իրեն դէմ չեն . նրանք իր հետ, կողք կողքի կանգնած, հարուածում են այն պետութիւնը, որ 600 տարիներից ի վեր քաղաքակրթութիւնը կասեցրեց Ասիայի մի ընդարձակութեան մէջ և երբեմնի բարգաւաճ երկիրները անապատի վերածեց :

Այլեւս անցաւ այն ժամանակը, երբ Հայկական շարժումները «Անգղիական թակարդների» արգիւնք էին նկատուում : Այժմ ամէն ինչ ճշգուտ, իր սեպհական գոյնով երեւան է եկել :

Հայ ազգը Օսմանեան Պետութիւնը փլցնող դա-
րեւոր ոյժերից մէկն է եղել. գետերով արիւն է հոսե-
ցրել: Բարբարոս թիւրքիայի մէջ նա ձեռք էր բերել
Հայ Ազգային Սահմանադրութիւնը, որ իր ներքին գոր-
ծերի համար մի տեսակ ինքնավարութիւն էր:

Արդ, իրաւունքի, արդարութեան, ազատու-
թեան, ազգութիւնների սկզբունքի անունով խօսող
դաշնակիցները ուրիշ ի՞նչ մի տարբեր ուղեգիծ կարող
են բռնել, քան Հայի. արդէն ունեցածը աւելի՛ կատա-
րելագործուած, աւելի զարգացած ձեւով, ժամանակի
պահանջին համեմատ նոր ստորագրելիներով՝ նրան տալ,
որպէս իրաւունքի, արդարութեան, ազատութեան,
ազգութեանց սկզբունքների հետեւանք և պահանջ:

Իտալիան ոչինչ չի ունենալ ինքնավար Հայաստանի
դէմ: Ամէն ինչ կախումն ունի «Երրեակ Համաձայնու-
թիւն»ից, մասնաւորապէս Ռուսաստանից:

Հայաստանը պարզ և անպայման կերպով կցել
յաղթական Ռուսաստանի հետ, — դա կը լինէր հա-
կառակ ա՛յն սկզբունքների, որով Դաշնակիցները հրա-
պարակ են իջել:

Նորից հայ ազգի բախտը կապել թուրք պետական
— որչերի կամ Միջազգային Համադրապետութիւն-
ների (condominium) հետ, — դա կը լինէր ո՛չ միայն
սխալ, այլ ոճիր և առիթ նորանոր դժուարութիւնների:

Միակ բանաւոր, բնական և իրերի ընթացքից
բղխող ելքը, բոլոր բազկացութիւններից յարատեւողը,
մնայունը պիտի լինէր ինքնավար Հայաստանի կազմու-
թիւնը՝ Երրեակ Համաձայնութեան հովանաւորութեան
տակ:

Դիւանագիտութիւնը անհրաժեշտութիւնների
դուռը փակելով՝ միշտ բաց թողած կը լինի, Պատմու-
թիւնը շատ օրինակներով այդ ցոյց է տուել. իսկ Հայ-
աստանի ինքնավարութիւնը՝ դա, այս օրերիս մէջ, ո՛չ
միայն անհրաժեշտութիւն, այլ հրաւայական պահանջ է:

Գ Լ Ո Ւ Խ Դ .

ԻՆՉ ՊԵՏՔ ՉԷ ԱՆԵԼ

Արեւելեան խնդիրը վերջին և արմատական լուծ-
ման է մօտենում:

Ի՞նչ պիտի լինի հայ ազգի դիրքը. ի՞նչ ուղղու-
թիւն պիտի բռնեն նրա ծոցի մէջ եղող գործօն ոյժերը:

ՓՈՂԱՔԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՐԺԻՔԸ. — ինքնավար
Հայաստան ինքնին կը գայ. պէտք է սպասողական
դիրք բռնել, իրերի ընթացքին հետեւել և ապագայ
Խաղաղութեան Կօնգրէսին ներկայանալ ու պահանջներ
անել: Յոյս դնել բարեկամ Պետութեանց քաղաքա-
կանութեան վրայ: — Սրանք բոլորը սխալ և աղէտա-
բեր մտքեր են. պէտք է հերքել:

Ամէն Պետութիւն՝ իր իդէալական քաղաքակա-
նութեան (politique idéaliste) տեսակէտից՝ կը խօսի բար-
ձր սկզբունքներից, ղեկավարիչ գաղափարներից. բայց
դրանք իր համար ա՛յնքան նշանակութիւն ունեն, որքան
որ նպաստում են իր իրական քաղաքակա-
նութեան (politique réaliste) դժած նպատակների հասնելուն:

Աչքի առաջ ունենալ երկրի անմիջական կարիք-
ները, ամէն ինչ ենթարկել Պետական Շահին, կշռել

բոլոր արժէքները, չափել բոլոր խոչնդոտները, համեմատութեան առնել ներկայացած ոյժերը, փոխարինութիւնների և փոխադարձ համաձայնութիւնների, յենակէտեր ունենալ ու ջանալ ձեռք բերել այն՝ ինչ որ հրնարաւոր է, տեղին և ժամանակին համեմատ, մնացածները յետաձգել: — Սրանք են իրական քաղաքական հիմունքները. նա ապահով կռուան չէ, շատ լարժուն հող է, հետեւապէս նրա վրայ յոյս դնել չի կարելի: — Այդ չլսիսի անել:

ԴԱՇՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԱՐԺԷՔԸ. — Սան Ստեփանոյի և Բերլինի Դաշնագրութիւնները ունինք, Մալիս 11-ի ծրագիրը կայ. դրանք իրաւունքներ են, որ ապագայ կօնգրէսին կը յիշեցնեն թէ Հայերը պահանջներ ունին. խնդիրը ինքնին սեղանի վրայ կը գայ: — Դա սխալ է և մոլորութիւն. պէտք է այդ կորստաբեր մըտքերի դէմ կռուել:

Դաշնագրութիւնները ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ արտայայտութիւնը այն յարաբերութիւնների, որոնք գոյութիւն ունին դաշնագրող Պետութիւնների նիւթական և բարոյական ոյժերի միջև՝ դաշնագրութիւնը կապած և ստորագրած ժամանակ:

Դաշնագրութիւնների բեքած իրաւունքները յարատեւում են այնքան ժամանակ, որքան որ սկզբնական պայմանները գոյութիւն ունեն. նախկին պայմանների փոխուելովը՝ փոխում է ամէն ինչ:

Հիմայ ամէն բան տակն ու վրայ է եղել, ամէն պայման ջնջուել, չքացել է. գոյութիւն չունեցող հիմունքների վրայ յոյս դնել և սպասելը իմաստութիւն չէ միազգի համար, որ քաղաքական ինքնավար կեանքի է ձգտում: — Ոչ, այդ էլ չլսիսի անել:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԽՈՍՏՈՒՄՆԵՐԻ ԳԻՆԸ. — Պետութիւնները խոստումներ են տուել: Նրանք խօսում են իրաւունքի, արդարութեան, ազատութեան, մարդկայնութեան, ազգութեանց սկզբունքների անունով, միթէ դրանք բաւականաչափ երաշխարարութիւններ չեն մեզ համար: Լսենք և ակնկալենք: — Ոչ և ոչ: Պատմութիւն կայ:

Պրանսիական Մեծ Յեղափոխութիւնը ազգութեանց ոգին էր պաշտպանում: Ամէն ժողովուրդ, ամէն ազգ ինքն իր միահեծան տէրը պիտի լինէր, ինքն իրեն տրամադրելու լիակատար իրաւունքը պիտի ունենար, ինքն իր ճակատագիրը, իր բախտը պիտի որոշէր: Հետեւապէս՝ ամէն ազգ անձեռնմխելի, նուիրական իրաւունք ունէր կազմակերպուելու քաղաքական այն տեսակ կազմակերպութեամբ, որ ինքը կը ցանկանար: Բոլոր ազգերի համար էլ՝ կեանքի և մարդկային արժանապատուութեան սկզբունքը՝ անկախութիւնն էր, ուրեմն և ամէն ազգ իրաւունք ունէր անկախ լինելու. մի ազգ իրաւունք չպիտի ունենար մի ուրիշի ունեցածը յափշտակելու, նրան տիրելու, նուաճողական դրութեան ենթարկելու:

Պրանսիան այդ սկզբունքները պաշտպանեց. կոչ արաւ ճնշուած բոլոր ազգերին և ժողովուրդներին, որ իր կողմն անցնեն, իր հետ միանան և իրենց ատած տէրերի լուծը թօթափեն:

Ազգերը լսեցին և հետեւեցին:

Նապոլէոն Ա. ի Պրանսիան առաջարկէ մտաւ:

Հակառակ յայտարարուած սկզբունքներին՝ ազգեր, ժողովուրդներ նուաճուեցան, պետութիւններ կործանուեցան:

Տրուած խոսքումները մոռցուեցան:

Սկսեցաւ յետագարձ ուղղութիւնը:

Ժամանակի Դաշնակիցներն էլ՝ (Ռուսիա, Անգլիա, Աւստրիա, Պրուսիա, Եւն.) փրանսիայի դէմ կռուելու համար՝ իրենց կողմից դիմեցին ժողովուրդներին, նրանց կոչ արեցին՝ իրենց դրօշների տակ հաւաքուիլ և միատեղ կռուիլ «հասարակաց թշնամու» դէմ, խոստանալով ամէն կարգի ազատութիւն, բարօրութիւն: Սզգերը, ժողովուրդները, այս անգամ էլ, հետեւեցան Դաշնակիցներին, նրանց խոսքումներին անսացին:

Ընկաւ Նապոլէոնը: Փրանսիան պարտուեց:

Յաղթող Դաշնակիցները գումարեցին Վիեննայի (1814 – 1815) Կոնգրէսը:

Ճնշուող ազգերը, կործանուող Պետութիւնները, իրաւագուրկ ժողովուրդները Կոնգրէսից սպասում էին տրուած խոսքումների գործադրութիւնը:

Ընդհանուր յուսախաբութիւն: Ամէն բան մոռացութեան էր տրուած:

Երեւեց որ Դաշնակիցները, Կոնգրէսի անդամները խոսքումներ էին տուած՝ ժողովուրդներին, լոկ, իրենց յետեւից քաշել տանելու համար:

Կոնգրէսը գումարուելուց յետոյ՝ Դաշնակիցները ազգերի մասին չմտածեցին անգամ: Նրանց տրամագրութիւնները, ձգտումները բնաւ ուշադրութեան չառան: Սզգերին փակեցին իրենց ուղած սահմանների մէջ. կտրեցին, կտրտեցին նրանց հայրենիքները՝ իրենց չահերի համաձայն, բաժան բաժան արեցին երկիրները՝ իրենց Տեւոյանքներին համեմատ ու Եւրոպային տուեցին

քաղաքական հայն՝ կազմակերպութիւնը, ինչ որ իրենք էին ցանկանում և ո՛չ թէ կռուող, արիւն թափող ժողովուրդները:

Գծգռեցին, սրտմտեցին Բելգիացիները, Լեհերը, Իտալացիները, Գերմանացիները, Սերբերը, Եւն. բայց ի՞նչ կարող էին անել, այլեւս չա՛տ ուշ էր: Նրանք տրուած խոսքումները յիշեցրին, բայց ի զո՛ւր. լսող չեղաւ, խնդիրը այլեւս փակուած էր:

Դաշնակիցները, վերջը, խոստովանեցան, որ խոսքումները եղած էին, լոկ, Նապոլէոնին տապալելու և ո՛չ թէ գործադրելու, ժողովուրդների օժանդակութեան բազուկը՝ դրա համար էր կանչուած:

Յայտնի Գենցը (Gentz), Դաշնակիցների միտումների մասին խօսելով, հետեւեալ անկեղծ խոստովանութիւնն է արել. «Գործ էին ածուում մեծ մեծ նախադասութիւններ, խօսում էին ընկերային կարգերի վերակազմութեան, Եւրոպայի քաղաքական դրութեան վերածնութեան, արդար իրաւունքի դօրութեան վրայ հիմնուած՝ յարատեւ խաղաղութեան մասին... Բայց դրանք բոլորը ժողովուրդներին հանգստացնելու և նրանց մղելու համար էին...»:

Կոնգրէսի չար ոգին, Մետտերնիխը(*) աւելի բացորոշ խօսեց. — «Կոնգրէսի ճշմարիտ նպատակն էր՝ պարտաւճնեցից յափշտակուած կողոպուտի բաշխումը՝ յաղթողների միջև... մնացածները նախադասութիւններ էին ժողովուրդներին դրդուելու...»:

Ուրեմն, խաղախական խոսքումները, տրուած

(*) Յիշատակներ, հատոր Բ. էջ 474.

րոպէին՝ ինչքան էլ անկեղծ երեւոյթ ունեցող հեղինակաւոր բերաններից էլ որ գալու լինին, նրանք վճռական նշանակութիւն չունին, վաւերական մուրհակներ չեն, և ո՛չ էլ գործադրել տուող դատարաններ կան:

«Խոստումները պարտաւորիչ երաշխաւորութիւններ չեն. Պատմութեան անշնչելի դասերը կան. նրանց վրայ յոյս դնելը պարզամտութիւն կը լինէր: — Այո՛, այդ էլ յպիսի անել:

ՀԱՅ-ՔՐԻՍՏԻԱՆ ՄԻՈՒԹԻԻՆ. — Հայերը և Գիւրգերը միանան ու Հայ-Քրդական ինքնավար երկիր, Պետութիւն ստեղծեն. այդ ուղղութեամբ գործել, դիմումներ անել՝ ուր որ պէտք է: — Այդպիսի առաջարկներ կան: Դրանք քաղաքական հրապուրիչ խայծեր են՝ մեր Դատը պղտորելու: Զգո՛յշ պիտի լինել: Այդ հողի վրայ ո՛չ մի համաձայնութիւն. դա մի թակարդ է, որ գալիս է շատ նուրբ ձեռքերից:

Հայ Յեղափոխական պատասխանատու մարմինները, շատ վաղ ժամանակներից, այդպիսի մտածմունքների և առաջարկների առաջ կանգնած են եղել. նրանք ներկայացած բոլոր պայմանները քննել, վերլուծել են և տեսել, որ դա գործնականապէս անկարելիութեան սահմանի մէջ է գտնուել: Այն՝ ինչ որ երկար տարիների ընթացքում անկարելի եղաւ իրագործելու, հակառակ այդ ուղղութեամբ գործ դրուած ջանքերին, հիմայ՝ չրթունքի մի հարուածով՝ կարելիութեան պայման չի ներկայացնիլ: Քուրդը, օրերի և ամիսների ընթացքում, կուլտուրական ժողովուրդ չի դառնալ և իր դարեւոր քառոյական ու նիւթական կապերը չի խզիլ գիտակցաբար, Տիրող տարրի հետ:

Նա՛ ինչ որ էր, կը շարունակի նոյնը մնալ՝ դեռ չա՛տ երկար ժամանակի համար: Այդ հարցը մեզ համար գոյութիւն չի կարող ունենալ, որովհետեւ Գրգից չի կարելի, այսօր, պահանջել այն՝ ինչ որ իրօք նա չունի: — Հեռո՛ւ այդ թէզից:

ՀԱՅ-ԹՐԻՔԱՆ ՀԱՄԱԶԱՅՆՈՒԹԻՒՆ. — Թուրքերը իրենց պապենական յատկութիւնները ձեռք առնելու վրայ են, ձեռք պիտի առնեն, մանաւանդ մօտիկ ապագային: Թրքական պատմական շողոքորթութիւնը, երկերեսանիւթիւնը, մանուածապատ նախադասութիւնները նորից առաջ պիտի գլորուեն առատութեամբ, եթէ արդէն չեն: Նրանք ամէն ջանք գործ պիտի դնեն հայ ազգը իրենց հետ ցոյց տալու և այդ ուղղութեամբ էլ պիտի աշխատեն, եթէ արդէն սկսած չեն: Նրանք ամէն ցանց պիտի տարածեն, ամէն լար պիտի խաղացնեն, որպէսզի անջատ հայկական ինկիւր մէջտեղ չգայ և Հայաստանը, Կիլիկիան կապեն Օսմանեան Պետութեան մնացորդի հետ: Նրանք այն համոզումն ունին, որ ամէն կտորներ ձեռքից երթալուց յետոյ՝ Գոնիան, Պրուսան՝ պատմական Թուրքիան իրենց կը մընայ. և ահա՛ ամէն աշխատանք գործ պիտի դնեն, որ պետական այնպիսի կազմ յառաջանայ, որ Հայաստանը, Կիլիկիան էլ նրա մէջ մտնեն: Նրանք այդ հարցին պիտի մօտենան Հայերի միջոցով, Հայերի ձեռքով: Ի՞նչ է պաշտօնական թուրքը, ի՞նչ նրա հոգեբանութիւնը, ի՞նչ արժէք ունին նրա խօսքերը և ինչերի՞ նա ընդունակ չէ՝ մի փոքր շունչ քաշելուց, յաջողութիւն գտնելուց յետոյ. — դա ոչ ոքի համար գաղտնիք չէ: Մենք նրանց հետ որ և է գործ ունենալ չենք

կարող . ժամանակը այլևս անցած է հասկացողութեան գալու : Մեր ճակատագիրը , մեր բախտը նրանցից պիտի բաժանենք , վճռականապէս , առանց տատանուելու , առանց պատ ի պատ խօսքերի :

Անջատականութիւն (séparatisme) . — Ահա՛ միակ ապահով , պատմական և իրերի ընթացքին համապատասխանող ուղին : — Դա է միակ կռուանը , միակ պատուանդանը , որի վրայ ապահով կարող ենք կանգնել , առանց սայթաքելու երկիւղի :

Ինչ տեսակի խօստումներ էլ գան , ինչ տեսակի երաշխաւորութիւններ էլ տրուին , — դարձեալ ո՛չ մի , բացարձակապէս ո՛չ մի համաձայնութիւն՝ թուրք պետական փոքրամեծի , մնացորդի հետ , եթէ այդպիսի մի կտոր վերապրի :

ՀԱՄԱՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ . — Այդ թէզը երեւան պիտի գայ . նա արդէն գործում է , խորհրդածութեան առարկայ է ո՛չ միայն մամուլի էջերի , այլև դիւանագիտական որոշ շրջանների մէջ : Այդ տեղերից նա ծորում է հասարակական բոլոր խաւերի մէջ : «Թրքական բարբարոսութիւնը թող չլինի , ինչ որ կը լինի , թող գայ , ընդունելի է» : Սա է միջին խելքի տրամադրութիւնը : «Փողոցի մարդը» դրանով կշտանում է և այդ թէզը , անգիտակցաբար , պաշտպանում է : — Դա մեր դիրքը յպիսի շինի :

Համասիրապետութիւն (condominium) . — Դա կը նշանակի տիրողների գաղութային քաղաքականութիւնը փոխադրել , ներմուծել Հայաստան , Կիլիկիա : — Դա այն սպանիչ քաղաքական ու տնտեսական դրութիւնն է , որի գործած արհաւիրքների դէմ իրենք՝ սկզբնաւո-

րողները սարսեցան մի րոպէ : Ազգեր , ցեղեր ստրկացնող , ոչնչացնող՝ մաքիավէլական ամէն խաղերի միջավայր է դա : Մինչև 1882ը , Եգիպտոսի մէջ , կար Համատիրապետութիւն (Պրանսիա , Անգլիա) . և նա էլ ինչ չարիքների դուռ չբացաւ , փոխադարձ յարաբերութիւնների էլ ինչ գայթակղութիւններ , շահատակութիւններ նա չստեղծեց , մինչև որ Անգլիական գըրաւումը եկաւ :

Կօնգրէսի լուծումից յետոյ , այսօրուայ բարեկամների յարաբերութիւնները կարող են փոխուիլ . այժմեան ընկերը , Դաշնակիցը , վաղը կարող է հակառակորդի դերքի մէջ մտնել , և վա՛յ այն երկրին , որի բախտը քաղաքական հակառակորդների , մրցակիցների ձեռքը կընկնի : Նրանք ո՛չ միայն պիտի ջանան իրարու անդամալուծել՝ հակառակութեան ժամանակ՝ այլ խաղաղութեան , բնականոն դրութեան մէջ , մէկը միւսին պիտի գերազանցի շահագործումի , քայքայումի , փճացումի գործին մէջ . — նայելով իր քաղաքական հեռաւոր նպատակներին , իր նոր յղացուած ձգտումներին :

Այդպիսի մի տիրապետութեան դէմ դեռ հին քաղաքակրթութիւնը բողոքեց (*), ասելով . «Ինչոր շահերին է պատկանում , շահ փչ է խնամում» :

Ո՛չ , այդ էլ չպիտի անել , այդպիսի թէզ էլ չը պիտի պաշտպանել . նա մեր կողմից պիտի ժխտուի ամենայն սաստկութեամբ , որքան էլ որ առաջարկը մեղրածորան բերաններից գար , թաւշապատ բարձերի վրայ դրուած . . . :

(*) Արիստոտելէս , Politique :

ԻՆՉ ՊԵՏՔ Է ԱՆԵԼ

Ներկայիս, երբ ծանր հետեւանքներ ունեցող կենսունակ խնդիրներ են վճռուում. երբ Պատմութեան հին էջերը փակուում, նորերն են բացուում, — մենք չենք, որ ձեռքներս ծալած պիտի նստենք և սպասենք՝ զանազան յոյսերով օրօրուելով: Դեռ Համոզուեցա՞նք, որ քաղաքական մոռացականութեան ժամանակը անգառնալի կերպով անցել է: Եթէ այդպէս՝ ապա ամէնից աւելի մե՞նք են, որ պիտի գործենք և դրական հիմունքների վրայ դնենք մեր ի՛նչ անեղիխը:

Ընդհանուր բոցավառումին մասնակցող, Արեւելեան Խնդրի ազդակ եղող իւրաքանչիւր ազգ, Պետութիւն դրուած հարցին պատասխանել է իւր կեանքի առանձնայատուկ պայմաններին համեմատ: Մենք էլ ունենք մե՛րը, մե՛ր դրութեան մասնայատուկ հանգամանքները. և դա մեզ վրայ աւելի՛ ծանր պարտականութիւն է դնում՝ որոշելու այն հարցը, թէ ի՛նչ պէ՛տք է անել ու նրա համաձայն էլ պատրաստութիւն տեսնել, ոյժ հաւաքել, գործունէութիւն յառաջացնել:

ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹԻՒՆ. — Հայ ազգը քաղաքականապէս երեք մասերի է բաժանուած. բացի դրանից՝ նա ցրուած է շատ հեռւոր, իրարուց տարանջատ գաղթավայրերի մէջ: — Դա մեր թէ՛ թոյլ և թէ՛ ամուր կողմն է: Իրերի այդ դրութիւնը մեզ վրայ հրամայական պարտք է դնում, մասնաւորապէս հիմայ, բոլոր վայրերի մէջ ցրուածներին՝ Համագործակցական ընդ-

հանուր կապերով՝ իրարու հետ շաղկապելու, ո՛րքան կարելի է, սերտ, ամուր կերպով: Արդէն եղած, գոյութիւն ունեցած Հաստատութիւնները, կապերը պէտք է ամրապնդել, չեղածները ստեղծել, պակասը լրացնել, որպէս զի Հայ Ազգը խօսի, ցանկանայ, գործէ որպէս մի ամբողջութիւն: Թող նրա մասերը ցրուած լինին, բայց դա արգելք չէ, որ այս ընդհանր օրգանական միութիւն չկազմեն: Եւ դա հասկանալի է: Ռուսաստանի, Տաճկաստանի, Պարսկաստանի, Բուլղարիայի, Ռումանիայի, Եգիպտոսի, Ամերիկայի, Եւն., մէջ եղող բոլոր Հայերը, առանց կրօնի և դասնական խտրութեան, գտնուում են միատեսակ պարտականութեան, միանման համազօր իրաւունքի առաջ: Պատմութիւնը նրանց ամէնքին էլ բերել, սեղմել է մի ընդհանուր հարցի առաջ: Հրապարակ դրուած խնդիրը ամբողջութեան է պատկանում և ո՛չ թէ մէկ մասին. նա բոլորի սեպհականութիւնն է, առանց աշխարհագրական շրջանութեան և դասակարգային տարբերութեան: Դա Հայ Ազգային գոյութեան, ոյ-գոյութեան խնդիրը, Հայի ապագայի հարցն է:

Ի՞նչ դիրք են բռնել միւս ազգերը ներկայ համերոպական պատերազմի մէջ: Բոլոր երկրներում — Ռուսաստան, Ֆրանսիա, Անգղիա, Գերմանիա, Բելգիա, Սերբիա, Աւստրիա, ուր պետութիւն, ազգ, հասարակական կարծիք կայ — տիրող սկզբունքն է, անխտիր, համագործակցութիւնը: Այդ ազգերի մէջ էլ կան, և աւելի՛ շեշտուած, աւելի՛ ուժեղ, աւելի՛ հին՝ Գաղաքական Կուսակցութիւններ, Ժողովրդական Հոսանքներ, Ընկերային Դասակարգեր՝ իւրաքանչիւրը իր ա-

ռանձին արտայայտիչ բերաններով, իր ուրոյն Հաստա-
տութիւններով: Նրանցից ամէն մէկը իր մասնակի գոյ-
ութիւնը պահելով հանդերձ՝ իրարու մօտ են եկած
հառազործակցական կապերով և միատեղ վարում են
իրենց Մեծ Կռիւը: — Ինչո՞ւ: — Որովհետեւ նրանցից
ամէն մէկ մասնիկ, իւրաքանչիւր հատուած, դասակարգ,
խումբ, վերահաս վտանգի է ենթարկուած տեսնում
այն՝ ինչ որ բոլորի անձեռնմխելի սեպհականութիւնը,
ամէնքի ժառանգութիւնը, ընդհանուր իրաւունքն է:
Պահպանողական, յառաջադիմական, արմատական, աշ-
խատաւորական, սօցիալիստ, բուրժուա, պրօլետար,
կղերական, ազնուական, ևն, ևն, — դրանք բոլորը՝
իրենց զատ խմբաւորումներով, իրենց առանձնայատուկ
դասակարգերով, միեւնոյն ընկերութեան ծոցի մէջ ապ-
րելով, այսօր՝ ամէնքն էլ՝ Պատմութեան հարկադրանքից
մղուած, կանգնած են մարտական մի գծի վրայ. որով-
հետեւ իրենց «ազգային գոյութեան իրաւունքը, իրենց
ազգի ապագան վերահաս վստակի տակ եւն ճեւնում»:
Հետեւաբար՝ իւրաքանչիւր դասակարգ իր բաժին բա-
զուկը, ոյժը, աշխատանքը, կեանքն է բերում այն Գոր-
ծի համար, որ «ընդհանրական» է:

Փրանսիայի մէջ, այս բոլորի, մի ձայն կայ. —
«Փրանսիան, Փրանսիական ազգը պէ՛տք է ապրի»: Եւ
այդ ձայնը կանգնած է բարձր, բոլոր դասակարգերից:
«Ես նախարարութեան մէջ եմ մտած՝ մարտնչելու հա-
մար», ասում է Ժիւլ-Գէդ. ու նա՝ իր ընկերներով՝
մարտնչում, կռուում է ազնուականների, կղերական-
ների, կապիտալիստների, անիշխանականների մարտիկ-
ների հետ միասին՝ «Հասարակաց թշնամու» դէմ:

«Թէեւ մազերս սպիտակած, բայց հրացանը ձեռք

կառնեմ, երբ Գերմանիան օտար յարձակումի դո՛հ եր-
թայ»: — Բէթէլի այդ խօսքը ո՛չ միայն գերման սօ-
ցիալիստների, այլ բոլոր դասակարգների ներկայացու-
ցիչների նշանաբանն է այժմ: Այնտեղ էլ «ազգային գոյ-
ութեան, ազգային ապագայի» խնդիրն է հրապարակ
նետուած:

Միեւնոյն հողերանութիւնը, միեւնոյն մղիչ գա-
ղափարներն են տիրում ե՛ւ միւս կռուող, մարտնչող,
բոցավառումին մասնակցող՝ փոքր ու մեծ երկրներում:

Հայ իրականութիւնը տարբեր չէ. նա էլ նոյն
հիմունքների վրան է կեցած: Մենք բացառութիւն
կազմել չենք կարող:

Զէղուք, պահպանողական, անտարբեր, ոչ-կու-
սակցական, արտա-կուսակցական՝ դրանք բոլորը իրական
պարտականութիւն պիտի ստանձնեն՝ կուսակցականի
հետ համահաւասար: Բոլորն էլ հառազործակցական
կապերով իրարու մօտ պիտի գան և պայքարի գծի
վրան կանգնեն, իրենց նիւթական, բարոյական բա-
ժինը, իրենց կեանքը բերելով: — Ամենիք մեկի հա-
ւատ, մեկը՝ ամենի: — Ժամանակը այդ է պահանջում:

Հայ ազգային գոյութիւնը վտանգի տակ է. նրա
ապագան խնդրոյ առարկայ է. ներկան է, որ ապա-
գայի հիմունքները պիտի դնէ: Էլ ի՞նչ աւելի՛ մեծ,
աւելի՛ բարձր, աւելի՛ հրամայական, ստիպողական
ձայն կայ բոլոր հայ շրջաններին, դասակարգերին ի-
րարու հետ կապելու և նրանցից մի ամբողջութիւն, մի
միութիւն կազմելու, քան հայ ազգային գոյութիւնը
փրկելու, նրա ապագան ապահովելու խնդիրը: ՀԱՄԱ-
ԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹԻՒՆ՝ — ահա՛ բոլորի պահանջը:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԾՐԱԳԻՐ . — Ոչինչ չպիտի թողնել պատահականութեան . մինչև խաղաղութեան կօնգրէսի կայանալը՝ ամէն ինչ լուրջ կերպով պէտք է ուսումնասիրել, պատրաստի ունենալ : Ընդհանուր Ծրագրի գոյութիւնը ըստ էության հանրաժողովութիւններիցն է : Նա պայքարամարտի ընդհանուր յենակէտերից մէկն է : Ունրա գլխաւոր տարրերը պիտի բղխեն Արեւելեան խնդրի բնաւորութիւնից, հայազգի առանձնայատուկ պայմաններից և քաղաքական ոյժերի փոխադարձ կացութիւնից : Հիմունք ընդունելով ազգերի Ինթերնացիոնալ Իրմիոնիսթը, ինչպէս և «Ազգութեան Սոցիալիսթ» , հայ Ընդհանուր Ծրագրի նուազագոյնը պիտի լինի . — Հայաստանի և Կիլիկիայի քաղաքական ինքնավարութիւնը, իր պատմա-աշխարհագրական սահմանների մէջ : Նա պիտի ունենայ պարլամենտական բէժիմ : Ընկերային, քաղաքական բոլոր հաստատութիւնները պիտի ունենան չեղտուած ռասկայաւական (démocratique) բնաւորութիւն :

Մեր ազգային կեանքի մասնայատուկ հանգամանքներն աչքի առաջ ունենալով՝ տնտեսական հաստատութիւնների մէջ տիրապետող տեղ պիտի տրուի աշխատաւոր, արտադրող դասակարգերի շահերին : — Օրէնսդրական, վարչական, գործադրական իշխանութիւնների սահմանները պիտի որոշուին : Պիտի ճշգուին որոշակի նաեւ ինքնավար Հայաստանի ու Կիլիկիոյ մէջ ապրող միւս ազգաբնակչութիւնների փոխարարներութիւնները, նրանց քաղաքական, ընկերային, տնտեսական կացութիւնը : Ծրագիրը ամենայնիւ պիտի համապատասխանի նորակալ մի երկրի պէտքերին . և

նա առաջ պիտի դադարեցնէ բոլոր կուսակցութիւնների և շրջանների ներկայացուցիչների ընդհանուր աջակցութեամբ :

Հայ Պատուիրակութիւնը, որպէս ամբողջութիւնից բղխող, ամբողջութեան ներկայացուցիչ, խաղաղութեան կօնգրէսին ներկայացած ժամանակ՝ ամէն խնդիր լուսաբանուած իր ձեռքին պիտի ունենայ՝ մասնաւոր քարտէզներով, ցուցակներով : — Ահա՛ տարրերը այն Ընդհանուր Ծրագրի, որ բոլորին կապող օղակը պիտի լինի՝ պատմական այս օրերիս մէջ :

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՔԱՂԱՍԻՍԱՆՈՒԹԻՒՆ . — Արեւելեան խնդիրը մտնում է իր վերջի փուլի մէջ . նրա ազդակը եզոզ Պետութիւններից և Ազգերից ունի լրիւ հասել են իրենց պատմական ձգտումներին, ոմանք էլ հասնելու վրայ են : — Մենք գեռ իրական ոչինչ չունենք . բայց յուսահատեցուցիչ ոչինչ չկայ . նա առանց մեզ չի կարող վերջնականապէս փակուիլ . հարկաւոր է միայն իմաստութեամբ օգտուիլ գիտնալ ներկայացած հանգամանքներից :

Այցեալի մէջ՝ Հայ Յեղափոխութիւնը գործեց արտաքին և ներքին շատ աննպաստ պայմանների մէջ . եթէ նա անկարող եղաւ գէթ իր յօսակալ նպատակին հասնել, — դա եղաւ, գլխաւորապէս, մրցակից Պետութիւնների հակամարտութեան և նրանց փոխադարձ շահերի աննպաստ դասաւորութեան պատճառով :

Ներկայումս, իրերը հիմնովին փոխուած են : Գտնուում ենք քաղաքական շատ նպաստաւոր պայմանների մէջ :

Հայ ազգը, այս վճռական օրերին, ուրիշ ինչ

քաղաքականութիւն, ի՞նչ գործելակերպ կարող է ընդ-
գրկել, քան յեղափոխականը: }

Կանգ առնել, կրաւորական դիրք բռնել չի կա-
րելի, դրանով մենք ինքներս մեր Գործը դաւաճանած
կը լինենք, մեզ գիտակցական յուսախաբութեան մատ-
նած, առիթ տուած՝ որ մեր թափած արիւնը ի զո՞ւր,
ապարդիւն կորչի ու այդպիսով մենք ինքներս մեր
Դատի գերեզմանափորը կը դառնանք:

Պատմութեան այդ ահուելի պատասխանատուու-
թիւնը ո՞վ վրան կառնի. մեր բիւրաւոր նահատակների
արեան մէջ ո՞վ կարող է մտնել. մեր ապագայի մահա-
զանգը հնչեցնողի դերը ո՞վ կը ստանձնի:

Յեղափոխական քաղաքականութիւն. — ահա՛ օր-
ուայ պահանջի համապատասխան միակ բնական ուղին,
որ Պատմութիւնը գծել, մեր առաջն է գրել. դրա-
նից դուրս ուրիշ ճանապարհ չկայ: Ամէն մտածմունք,
ամէն գործունէութիւն այդ ուղղութեամբ պիտի եր-
թայ: Մեր փրկութիւնը, մեր ազատագրութիւնը գոր-
ծունէութեան այդ եղանակից պիտի գայ:

Անցեալի մէջ թափուած արիւնների, անցեալի
մէջ ձեռք բերուած տիտղոսների վրայ յոյս դնել չի
կարելի: — Սրան լաւ համոզուենք:

ՅԵՂԱՓՈՒՄԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄ. — Դիւանագիտու-
թիւնը չի ստեղծում, նա հետեւում է: Ստեղծող ոյժը
Յեղափոխական Շարժումն է: Այդ օրէնքը աչքից բնաւ
բաց չպիտի թողնել:

Ապագայ Խաղաղութեան Կոնգրէսին Հայ Ազգը
պիտի ներկայանայ և ինքնավար Հայաստանի, Կիլի-
կիայի պահանջը դնի՝ կրթնած իր անցեալ և ներկայ

յեղափոխական շարժումների վրան: Իսկ մինչ այդ՝ նա
արդէն ձեռք բերած պիտի լինի պատերազմողի, մար-
տնչողի (belligérant) հանգամանք:

Այդ նպատակին հասնելու համար՝ Հայը կռուող,
պատերազմող կողմ պիտի հանդիսանայ Հայաստանի
հիւսիս-արեւելեան սահմանից, Կովկասեան ճակատից:
Ի՞նչ արեցին Բուլղարները 1877ին, Ռուսաց զօրքերին
միացած, նրանց կողքին կանգնած, նոյնը ե՛ւ մենք պի-
տի անենք, այսօր, է՛լ աւելի ուժգնութեամբ, է՛լ ա-
ւելի զօրեղ թափով. ո՛չ մի զոհողութեան առաջ յետս
չպիտի ընկրկել: Ի՛նչքան շատ մեծ թուով կռուող ոյ-
ժեր տանք այդ թատերաբեմի վրան, ա՛յնքան աւելի
լաւ: — Այդտեղ շահ ունենք և ո՛չ թէ կորուստ:

Դա դեռ վճռական չէ:

Որոշեալ լուպէին, երբ մեռնող Թիւրքիայի ան-
դամները պրկուիլ, կծկուիլ կը սկսին, այդ ժամանակ
վեհագոյն ճիգ պիտի թափել և խորունկ, տեսական,
ուժեղ Հայկական լայնածաւալ շարժում առաջ քերել
եւ մի քանի յարմարաւոր վայրեր գրաւելով՝ նրանց
վրայ Յեղափոխական կարմիր Դրօշը ծածանեցնել:

Մեր 500 տարուայ ճիգը այդ է պահանջում:
Դա պիտի լինի մեր Գործերի պսակը: Հետեւողական
լինենք մէնք մե՛զի, մեր Պատմութեանը:

Եթէ կարողացանք այդ անել՝ վստահ, անկասկած
լինենք, որ Ինխնախար Հայաստան, Կիլիկիա կունենանք:

Արդարութիւնը, Ազատութիւնը, իրաւունքը պի-
տի գան մեզանից՝ մեր յեղափոխական գործունէու-
թիւնից, մեր յեղափոխական շարժումներից: — Դա
է Պատմութեան օրէնքը. հետեւենք նրան:

Մինչեւ ցարդ Թիւրքիայի աստիճանաբար անկումով՝ ստեղծուել, յառաջ են եկել փոքր պետութիւններ, ինքնավար երկիրներ:

Մեծ Պետութիւնների քաղաքական շահերին մասամբ դա համապատասխանել է, որովհետեւ նա մի միջոց է եղել նրանց փոխադարձ բաղխումների, հակամարտական ձգտումների առաջն առնելու:

Այդ ուղղութիւնը չպիտի դադարի մեզ նկատմամբ. քանի որ իրերի դրութիւնը մեզ մօտ էլ միեւնոյն Պայմաններն է ներկայացնում, և աւելի՛ շեշտուած կերպով:

Թիւրքիայի ժառանգութեանը աչք դնող Մեծերի միջև մի տեսակ Միջպէտքի ունենալ, Միջերկիրներ ստեղծելու անհրաժեշտութիւն կայ: Այդ բախտը այս անգամ վիճակուած է ինքնավար Հայաստանին և Կիլիկիային:

Կարող է պատահել որ դիւանագիտութիւնը ձգտի կշիռքի նժարը ա՛յլ կերպ հաւասարակշռութեան մէջ դնելու. — ահա՛ դրա համար է, որ Հայ Յեղափոխական Շարժումը իր գործը կատարած և իր դրօշը ծածանեցրած պիտի լինի՝ ամէն կամէութիւնների, տատանումների վերջ տալու և կատարուած իրողութեան առաջ դնելու՝ փորձութեան ենթարկուող կողմերին:

Իսկ դրա համար մենք պէտք եղած ոյժը, տարրերը ունենք. մնում է պարտականութիւն ճանաչել և շարժուիլ:

Մեր բախտը մեր ձեռքին է: Պատասխանատուն մենք ենք մնում:

Ս. ՍԱՊԱՅ-ԳԻԻԼԵԱՆԻ

ԵՐԿԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

- 1.— Եւրոպայի բաղաձայն գրութիւնը Բերլինի
Դաշնագրութիւնից յետոյ .
- 2.— Դործաւոր դասակարգը .
- 3.— Կապիտալիս դասակարգը .
- 4.— Սօցիալիզմ եւ Հայրենիք .
- 8.— Երիտասարդ Թիւրքիա .
- 6.— Հարցարան (Հոդաւիցն) .
- 7.— Հերդեր եւ իր բաղաձայն հայեացքները :

ԳԻՆ 5 ՂՐՇ. ՈՂՋ

Դիմել՝

Avenue des Pyramides № 102

HELIOPOLIS

(Egypte)

8089 - 8100

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL1711122

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL1711116

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL1711115

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL1711114

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL1711113

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL1711112

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL1711111

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL1711121

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL1711120

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL1711119

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL1711118

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL1711117

Handwritten signature

